

**TURGUT ÖZAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**1980 SONRASI HÜKÜMET POLİTİKALARININ GÜNEYDOĞU'NUN
KALKINMASI VE TERÖR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ercan BAYSAL**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mahmut AKPINAR**

Ankara- 2013

**TURGUT ÖZAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**1980 SONRASI HÜKÜMET POLİTİKALARININ GÜNEYDOĞU'NUN
KALKINMASI VE TERÖR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ercan BAYSAL**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mahmut AKPINAR**

Ankara- 2013

Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi, Kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

.. / ... / 2013

Ercan BAYSAL

ONAY

Ercan BAYSAL tarafından hazırlanan 1980 Sonrası Kurulan Koalisyon Hükümetlerinin Kalkınma Politikaları'nın Güneydoğu'da Yatırım ve Teröre Etkileri başlıklı bu çalışma, 26 Kasım 2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mahmut AKPINAR

Yrd. Doç. Dr. Engin AKÇAY

Doç. Dr. Ramazan TAŞ

ÖNSÖZ

Türkiye’de siyaset ile ekonomi bir birbirine derinden bağlı iki unsurdur. Siyasetin olumsuz havası ekonomileri olumsuz yönde etkilerken, ekonomik krizlerde hükümetlerin kaçınılmaz sonlarının başlangıcı olabilmektedir. Tek parti hükümetlerinin ekonomiye etkisi pozitif olarak yansırken, koalisyon hükümetleri ise yatırım, istihdam ve kalkınma gibi unsurları olumsuz yönde etkilemektedir. 1980 sonrasında Turgut Özal hükümetleri ile son 10 yıldaki Ak Parti hükümetleri tek parti iktidarının iki önemli örneğini teşkil etmektedir. Bu iki dönemde de kalkınma ve yatırımlara ayrılan kaynaklar artarken, koalisyon hükümetleri dönemlerinde ise kalkınma, bölgesel gelişmişliğe ilişkin yatırımlar sadece parti programları ve seçim meydanlarındaki vaatlerle sınırlı kalmaktadır. Bu çalışmada Turgut Özal’dan başlamak üzere tek parti hükümetleri ile koalisyon hükümetlerinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne yönelik çalışmalarına değinilmektedir. Koalisyon hükümetlerinin kalkınmanın kaçınılmaz sonuçlarından olan teröre olan bakış açısı ve bölgesel gelişmeye aktardıkları kaynakları hem araştırmacıların, hem ekonomiyi yakından takip edenlerin hem de Güneydoğu’daki gelişmelerin sebeplerini merak eden okuyucuların dikkatlerine sunulmaktadır. Türkiye’de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin son 32 yılına ilişkin yatırımların yer aldığı çalışmada bana büyük destek olan hocam Doç. Dr. Mahmut Akpınar’a teşekkürü bir borç biliyorum. Araştırmamda desteklerini esirgemeyen Kalkınma Bakanlığı çalışanları, GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Başkanı Sadrettin Karahocagil ve Kalkınma Bakanlığı Yatırım Programlama, İzleme ve Değerlendirme Genel Müdürü Yılmaz Ilgın’a teşekkür ediyorum.

ÖZET

Türkiye'nin en önemli sorunlarının başında bölgesel kalkınma ve gelirin eşit dağılımı gelmektedir. Güneydoğu Anadolu'da kamunun harcamalarından istenildiği kadar pay alamayan bölgelerin başında yer almaktadır. Bunun sebeplerinden biri Türkiye'de siyasi yapının tam olarak oturmamasıdır. Kısa süren koalisyon hükümetleri döneminde siyasilerin bölgesel kalkınmaya yönelik vaatleri fazla olsa da bunu kamunun harcamalarında görmek mümkün olmamaktadır. Türkiye son 10 yıldır koalisyon hükümetleri ile tanışmasa da geçmişte koalisyon hükümetleri siyasetin önemli bir parçasıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluştan bugüne kadar ortalama her 1,3 yılda bir hükümet kurulmuştur. Bazı istikrar dönemleri de çıkarıldığında hükümetlerin ortalama ömrü yaklaşık 6 aydır. Bu da koalisyon yönetimleri ve siyasal istikrarsızlığın ekonomiye, bölgesel kalkınmaya faturası olarak ortaya çıkmaktadır. Kalkınma ve yatırımlara yeterli miktarda kaynak aktarılmazken bu kaynaklar terörle mücadeleye gitmektedir. Türkiye'nin teröre harcadığı kaynağın 300-400 milyar dolar arasında bir rakam olduğu hesaplanmaktadır. Terörle mücadeleye her yıl milyarlarca dolarlık kaynak aktarılırken, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde koalisyon dönemlerinde yatırımların azaldığını resmi rakamlarla ortadadır. Ak Parti iktidarı döneminde tek parti yönetiminin etkisiyle son 10 yılda 32 milyar liralık kaynak aktarılmıştır. Güneydoğu'da bulunan dokuz ilin içerisinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Projesi'ne (GAP) aktarılan kaynak miktarları toplam kamu harcamalarından ortalama yüzde 7 pay alırken bu rakam 2010 yılında yüzde 14'ün üzerine çıkmıştır. Yatırımların artmasıyla birlikte 2011 yılı rakamlarına göre Diyarbakır ve Şanlıurfa'da işsizlik oranları yüzde 11'e kadar gerilemiştir. Bu veriler koalisyon hükümetlerinin kalkınmaya olan olumsuz etkisi ve terörün beslendiği ortamı genişlettiği tespitini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Koalisyon Hükümetleri, Hükümet Programları, Yatırım ve Terör İlişkisi, Güneydoğu Anadolu Projesi, Yatırım Teşvikleri, Bölgesel Kalkınma, Çözüm Süreci

ABSTRACT

Regional development and inequality of income distribution are one of the biggest problems of Republic of Turkey. South Eastern part of Turkey does not have the sufficient share from public expenditures. One of the reasons behind this situation is just because the political structure of the state in Turkey has not yet been completely established. Although the politicians in the short term coalition governments make a lot of promises on the regional developments, it is not possible to see that their promises are carried out in public expenditures over the region. Turkey has a single party government for the last ten years but coalition governments were really common and they were important element of Turkish politics. The average life of a government in Turkey is 1,3 years. However, the average life of a government in reality is just 6 months when one takes into consideration that a government needs time for stability. This is the reason that the coalition governments and political instability lead to negative results on economy and regional development. Due to the combating terrorism, Turkey cannot spend its sources to development and investment. It is calculated that Turkey has spent 300-400 billion dollars in combating terrorism. While spending billions of dollars every year for combating terrorism, the official figures clearly show that investment in South Eastern Anatolia during the coalition governments decreased. The AK Party government which enjoys the being single party government has allocated 32 billions dollars in the last 10 years. The Southeastern Anatolia Project which consists of nine provinces had the 7 percent of public expenditures before AK Party government but it increased to more than 14 percent in 2010. The figures of 2011 show that unemployment rate in Diyarbakır and Şanlıurfa declined to 11 percent thanks to the new investments. All these figures show that coalition governments have negative effects to development and combating terrorism.

Key Words: Coalition governments, Programmes of government, Relationship between terrorism and investment, Southeastern Anatolia Project, Investment incentives, Regional Development, Kurdish Settlement Process

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLolar	vii
BİRİNCİ BÖLÜM:	3
A.KOALİSYON, KALKINMA VE TERÖR İLİŞKİSİ	3
1. Koalisyon Nedir?	3
2. Koalisyon Hükümetleri:	4
3. Koalisyon Hükümetlerinin İstikrarsızlığa Etkisi	6
B. KALKINMA, KRİZ VE İSTİKRAR BAĞLANTISI	9
1. Kalkınma ve Kriz nedir? İstikrara Etkileri Nelerdir?	9
2. Krizlerin Kalkınmaya Etkisi.....	11
a. 1990 Sonrası İktisadi Temeller	12
b. Krizi Ortaya Çıkaran Unsurlar Nelerdir?	14
c. Krize Giden Sürecin Aşamaları	15
d. 2001 Krizinin Sonuçları ve Türkiye Ekonomisine Etkisi.....	18
C. TERÖRÜN GELİŞMEYE ETKİSİ VE KÜRT MESELESİ	19
1. Terör Nedir? Dünyada Terörün Ortaya Çıkışı.....	19
2. Türkiye’de Terörün Tarihçesi.....	20
3. Terörün Faturası ve Türkiye Ekonomisine Etkileri.....	23
4. Kürt Meselesine Yönelik Çözüm Önerileri.....	25
a. Sol Partilerin Kürt Sorununa Yaklaşımı	25

b. Sağ Partilerin Kürt Sorununa Yaklaşımı	26
c. Türk Milliyetçilerinin Kürt Sorununa Yaklaşımı	27
d. Milli Görüş Geleneğinin Kürt Sorununa Yaklaşımı.....	28
e. AK Parti'nin Kürt Sorununa Yaklaşımı.....	29

İKİNCİ BÖLÜM: 30

A. KALKINMA PLANLARINDA GÜNEYDOĞU, YATIRIM VE TERÖR 30

1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967).....	31
2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	33
3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	34
4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983).....	35
5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989).....	36
6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994).....	37
7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)	37
8. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005).....	39
9. Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013).....	41

B. 1980 ÖNCESİ VE SONRASI HÜKÜMET PROGRAMLARINDA GÜNEYDOĞU VE TERÖR 43

1. Ulusu Hükümeti (20.09.1980-13.12.1983).....	43
2. I. Özal Hükümeti (13.12.1983-21.12.1987)	43
3. II. Özal Hükümeti (21.12.1987-09.11.1989).....	44
4. Akbulut Hükümeti (09.11.1989-23.06.1991)	45
5. VII. Demirel Hükümeti (21.11.1991-25.06.1993).....	45
6. I. Çiller Hükümeti (25.06.1993-05.10.1995).....	46
7. Erbakan Hükümeti: (28.06.1996-30.06.1997).....	48

8. III. Yılmaz Hükümeti (30.06.1997-11.01.1999)	50
9. IV. Ecevit Hükümeti (11.01.1999-28.05.1999).....	51
10. V. Ecevit Hükümeti ((28.05.1999-18.11.2002).....	52
11. 58. 59. 60 ve 61. Gül, Erdoğan Hükümetleri:.....	53
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	55
A. KALKINMA VE YATIRIMI TEŞVİK EDEN PROGRAMLAR	55
1. GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP).....	55
a. GAP'ın Tarihi Gelişimi ve Yatırım süreci.....	55
b. GAP Kalkınma Planı	57
c. Sosyal Destek Programı (SODES):	58
d. GAP'ın Sonuçları:	60
2. KAMU YATIRIMLARI VE BÖLGESEL DAĞILIMI	63
3. TÜRKİYE'DE YATIRIM TEŞVİK SİSTEMİ.....	67
a. Yatırım Teşvik Sisteminin Tarihsel Gelişimi	67
b. Teşvik Paketi Sonrası Yatırımlar.....	70
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:	74
GÜNEYDOĞU'DA SORUNLARIN ÇÖZÜMÜ VE TESPİTLER	74
1. Çözüm Süreci ve Yatırımlar	74
2. Güneydoğu'ya Yönelik Çözüm Önerileri	77
3. Türkiye ve Dünyada Kalkınma.....	81
SONUÇ	85
KAYNAKÇA:	90
MÜLAKAT:	98

TABLOLAR

Tablo 1: 1980-2012 YILLARI KAMU YATIRIM TAHSİSLERİNİN İLLERE GÖRE DAĞILIMI.....	101
Tablo 2: GAP İLE TÜRKİYE’NİN GENELİ ARASINDA YATIRIM KARŞILAŞTIRMASI (BİN TL).....	102
Tablo 3: İLLER BAZINDA KON.BÜTÇE GELİR VE GİDERLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI OCAK-ARALIK 1990 (Milyar TL)	103
Tablo 4: 2002 YILI OCAK AYI İLLER BAZINDA KONSOLİDE BÜTÇE GELİR ve GİDERLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI (KÜMÜLATİF) (Milyar TL)	106
Tablo 5: 2012 YILI ARALIK AYI İLLER BAZINDA MERKEZİ YÖNETİM BÜTÇE GELİR ve GİDERLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI	109
Tablo 6: KİŞİ BAŞI (GSYİH) DEĞERLERİ (Dolar).....	112
Tablo 7: KİŞİ BAŞI GAYRİSAFİ KATMA DEĞER (DOLAR).....	113
Tablo 8: KİŞİ BAŞINA İHRACAT (DOLAR).....	113
Tablo 9: KİŞİ BAŞINA İTHALAT (\$).....	113
Tablo 10: İSTİHDAM ORANI	114

KISALTMALAR

AP	Adalet Partisi
AK PARTİ	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
ATO	Ankara Ticaret Odası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
BDDK	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
IMF	Uluslararası Para Fonu
İMKB	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KÖY	Kalkınmakta Olan Yöreler
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
PKK	Partiya Karkarei Kürdistan
SETA	Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti

TMSF	Tasarruf Mevduatı ve Sigorta Fonu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayici ve İşadamları Derneği
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
ZBK	Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesel Gelişme Projesi
DOKAP	Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Planı
YHGP	Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi

GİRİŞ

Dünya ülkeleri arasında ekonomik ve toplumsal gelişme düzeyi farklı olabildiği gibi aynı ülkenin çeşitli bölgeleri arasında da gelişmişlik farkı olabilmektedir. Türkiye’de de siyasi ve ekonomik açıdan ortaya çıkan olumsuz gelişmelerin ardından bu farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi de koalisyon hükümetlerinin siyasete ve ekonomiye olan olumsuz etkileri sebebiyle bu gelir dağılımından olumsuz yönde etkilenmektedir. Siyasi gelişmelerin sonrasında ortaya çıkan ekonomik krizler ve terörün etkisiyle bölge illeri için ortaya konulan hedefler ulaşılamamaktadır. Son 30 yıldır Türkiye’nin kalkınması ve gelişmesinde terör olayları olumsuz anlamda belirleyici rol oynamaktadır. Terörün faturası 300-400 milyar dolar olarak hesaplanırken, bu kaynakların ülke ekonomisine kazandırılması Türkiye’nin gelişmesine büyük katkılar sağlayacaktır.

Türkiye’de özellikle bölgeler arasında çok ciddi kalkınma gelişmişlik farklılıkları vardır ve bu da gelirin bireyler arasında adil dağılımının önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye’nin doğusu ile batısı arasındaki gelir farkı, gelirin bölgeler arası adil dağılımına da olumsuz yönde etki etmektedir. Gelir dağılımındaki adaletsizlik beraberinde pek çok sosyal olayı da tetiklemektedir. TÜİK’in 2011 yılı için yaptığı Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırmasına göre; nüfusun yüzde 20’lik diliminde olan en yüksek gelire sahip grupta bulunanların ülkenin toplam gelirinden aldıkları payın oranı yüzde 46,7’yi bulmaktadır. En düşük gelire sahip ilk dilimdekilerin toplam gelirden aldıkları pay ise oldukça düşük bir seviye olan 5,8 olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre, son yüzde 20’lik grubun toplam gelirden aldığı paya bakıldığında ilk yüzde 20’lik gruba göre 8 kattır (Yılmaz, 2013:56).

Cumhuriyetin 100. yılı olan 2023 yılı için dünyanın en büyük 10 ekonomisi arasında yer alarak 2 trilyon dolarlık milli gelire ulaşma hedefini ortaya koyan Türkiye’nin bu hedefleri belirlenen sürede yakalayabilmesinin en önemli kilometre taşlarından birisi de terör sorununun ortadan kaldırılması ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasıdır. Bu çalışmada da Türkiye’nin son 32 yıllık dönemi masaya yatırılmıştır. Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde terör, kalkınma ve koalisyon

hükümetlerinin tanımları yapılarak, koalisyon hükümetlerinin ortaya çıkardıkları maliyetler ve bunların sonuçları resmi verilerle karşılaştırılarak ortaya konulmuştur.

1980-2012 yılları arasında koalisyon ve tek parti hükümetlerinin kalkınma planları, yatırım programları, bölgesel gelişmeyi artırıcı hedeflerine terörün etkisi ile birlikte değinilmektedir. Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminden başlamak üzere 1980 sonrası Türkiye'yi yöneten koalisyon hükümetlerinin Güneydoğu'ya yönelik hükümet programlarında kalkınma ve terör bağlantısı ortaya konulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde de Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) başta olmak üzere kalkınmayı artırıcı terör ortamının gelişmesini azaltıcı yatırım ve teşvik programlarına kapsamlı olarak değinilmektedir. GAP'ta Atatürk dönemindeki ilk çalışmalardan başlayan süreçle birlikte 2012 yılı sonu itibariyle ortaya çıkan gelişmeler güncel verilerle aktarılmaktadır. 1990-2002 yılları arasında koalisyon hükümetleri döneminde ihmal edilen GAP'a Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti)döneminde aktarılan kaynaklar ve bunların gerçekleştirmelerine vurgu yapılmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise teşvik paketinin yanı sıra terörü bitirmeyi hedefleyen ve Türkiye'nin gündemine yerleşen çözüm sürecine değinilerek bunların yansımalarına değinilmektedir. Çözüm süreci ile birlikte Güneydoğu'ya yönelik yapılan yatırımlara, şirketlerin hedeflerine ve buradaki illerdeki sosyo-ekonomik gelişmelere olan yansıması aktarılmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan kalkınma probleminin çözümüne ilişkin tespit ve öneriler ise dördüncü bölümde yer almaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise koalisyon hükümetleri döneminde bölgeye yönelik aktarılan kaynaklar ile tek parti iktidarlarının rakamları karşılaştırılarak kalkınma ile koalisyon hükümetleri arasındaki ilişki ortaya konulmaktadır. Çözüm süreci sebebiyle ortaya çıkan olumlu havanın bölgesel kalkınma, ihracat, istihdam, büyüme gibi ekonomik parametrelere olan gelecekteki katkılarının yer aldığı tespitlere de yer verilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

A.KOALİSYON, KALKINMA VE TERÖR İLİŞKİSİ

1. Koalisyon Nedir?

Türkiye'nin siyasi tarihinde sıkça karşılaştığı koalisyonun farklı tanımları yapılmaktadır. Koalisyonun geçmişi Fransa başta olmak üzere Avrupa Birliği'ndeki birçok ülkeye de dayanmaktadır. Fransızca kökenli bir kelime olan "koalisyon" iki veya daha çok sayıda siyasi partinin iktidarı paylaşmak üzere ortak bir kabine oluşturmalarını ifade etmektedir. Koalisyonlara olumsuz yaklaşılsa da bu yönetim tarzını olumlu görenlerde bulunmaktadır. Koalisyonun siyasi çalkantıların yaşanmaması için demokratik sistemin emniyet sübaplarından biri olduğunu söyleyenlerin sayısı da az değildir. Koalisyon hükümetleri tıkanıp kalan siyasi ortamların çıkış noktası olarak da değerlendirilebilmektedir. (Gerçek Aydın, 1996).

Koalisyon bir başka tanımıyla yasama meclislerinde bir tek partinin çoğunluğu elde edemediği durumlarda, en çok sandalyeye sahip olan partinin başkanının kabineyi kurmakla görevlendirilmesi kuralıdır. Ancak Türkiye dahil bu kuralın tam olarak işlediğini söylemek mümkün değildir. Seçimler sonrasında en çok sandalyeye sahip olan siyasi partiler de ülkeyi yönetebilmektedir. En çok milletvekili çıkaran partinin Kabine'yi kurmakla görevlendirilmesi halinde Meclisten güvenoyu alabilmek için başka parti ya da gruplarla (bağımsızlar) anlaşma yoluna gidilmesi veya ortak bir hükümet kurulmaktadır. Bu hükümet kurmalarda herhangi bir siyasal eğilim ise kolay kolay ortaya çıkmamaktadır. Sağ partiler ile sol partiler düşünce ve yönetim tarzları uyuşmasa da birlikte koalisyona gidebilir. Hükümetin içerisinde azınlık olarak da olsa yer almak isteyen partiler marjinal uçlarını en aza indirebilmektedir. Koalisyon hükümetlerindeki zihin değişiminin Türkiye siyasi tarihinde de çok fazla yer edinmiştir. Koalisyon

hükümetlerine daha çok seçimlerde nispi temsil sistemini benimsemiş ülkelerde rastlanmaktadır. Çoğunluk usulüne dayalı seçim sisteminde bir parti parlamentoda salt çoğunluğu kolayca elde ederek kendi hükümetini kurabilir ve güvenoyu alabilir. Partilerin ülke çapında aldıkları oy oranlarına yakın oranlarda parlamentoda temsilini sağlayan nispi temsil usulünde ise çoğu kez koalisyon hükümetlerinin kurulması kaçınılmaz hale gelir. Koalisyon hükümetlerinin demokrasiye katkıları olsa da sakıncalı yönlerinin olduğuna yönelik tespitlerde yapılmaktadır. Koalisyon yönetimlerinin başlıca sakıncası olarak, karmaşık ve kırılğan çoğunluklara dayalı olmaları yüzünden gösterdikleri istikrarsız yönetimler olarak değerlendirilmektedir. Koalisyon hükümetlerinin sağladığı başlıca yarar ise, ülkedeki değişik siyasal eğilimleri yönetim katına da yansıtmaları, bunlar arasında demokratik uzlaşma alışkanlıkları doğurmaları, dolayısıyla siyasal kutuplaşma ve gerginlikleri emici bir işlev görmeleri olarak tanımlanmaktadır (Wikipedia, 2013)

2. Koalisyon Hükümetleri:

Türkiye Cumhuriyetin kurulmasının ardından koalisyon hükümetleriyle uzun yıllar sonra tanışmıştır. Türkiye’de koalisyon hükümetlerinin tarihi 1961 yılına kadar gitmektedir. 1960 yılındaki askeri darbenin ardından Demokrat Parti’nin ortadan kalkmasıyla birlikte onun devamı olarak kabul edilen Adalet Partisi (AP) siyaset sahnesindeki yerini almıştır. Uzun yıllar Türkiye’yi iki ayrı siyasi kutupta temsil eden ve etmeye devam edecek olan iki parti Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Adalet partisi (AP) ilk koalisyona imza atmıştır. Ancak bu hükümetin ömrü uzun olmamıştır. 20 Kasım 1961 yılında kurulan koalisyon hükümeti yedi ay sonra anlaşmazlık olduğu için bitmek zorunda kalmıştır (Gerçek Gündem, 2013)

12 Mart 1971 askeri müdahalesiyle başlayan ve 1973'e değin süren “ara rejim” döneminde, tarafsız başbakanların kurduğu ve parlamentoda geniş bir çoğunluğa dayanan partiler üstü koalisyon hükümetleri işbaşına getirilmiştir. 1973 ve 1977 yıllarında yapılan seçimlerinde parlamentoda hiçbir partinin tek başına çoğunluğu

sağlayamaması yüzünden yine çok sayıda koalisyon hükümetine başvurulmuştur. Ancak koalisyon hükümetlerinin ekonomik kriz, iç karışıklık ve anarşi olaylarını da beraberinde getirmesi darbeye de zemin hazırlamıştır. 12 Eylül 1980 darbesinin gerekçelerinden birini oluşturan siyasal istikrarsızlığın başlıca nedenlerinden biri olarak koalisyon hükümetleri dönemindeki yönetimlerin olumsuz sonuçları oluşturmuştur. Darbenin gerekçeleri arasında koalisyon hükümetleri sebebiyle ortaya çıkan siyasi çalkantılar ve ülkenin zayıf iktidarlar tarafından yönetilmesi de yer almıştır. Askeri yönetim döneminden hazırlanan seçim yasasının öngördüğü barajlı d'Hont sistemi 1983 ve 1987'de tek parti hükümetlerinin kurulabilmesine olanak vermiştir. Sonraki yıllarda seçim sistemi büyük partileri daha da güçlendirecek biçimde birkaç kez daha yeniden gözden geçirilerek düzenlenmiştir. Ama aynı seçim sistemiyle 1991'de kurulan Doğru Yol Partisi-Sosyal Demokrat Halkçı Parti hükümeti, sağın ve solun iki büyük partisini olağan rejim koşullarında ilk kez bir araya getirmesi bakımından Türkiye için yeni bir deneyim olmuştur. Bununla birlikte özellikle 1991-1999 yılları arasındaki 28 Şubat Süreci olarak bilinen “ara rejimin” de dahil olduğu dönemde etkisiyle Türkiye 8.5 yıllık dönemde 8 farklı koalisyon veya azınlık hükümeti tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde vatandaş sıkça sandığa gitmek zorunda kalırken ülke ekonomisi de ciddi anlamda olumsuzluklar yaşamıştır. Ekonomide yaşanan darboğazların etkisiyle istenilen yatırımlar yapılamazken, kalkınma hedeflerine ulaşmakta mümkün olamamıştır. 1999 yılında yapılan genel seçimlerinden sonra Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi tarafından kurulan 57. Hükümet, Türkiye tarihinin en geniş tabanlı koalisyon hükümetlerinden biri olmasına karşın hükümete üye partiler arasındaki anlaşmazlıklar karar verme sürecini de yavaşlatmıştır. Bu koalisyon döneminin özelliklerinden biri ise sağ ve sol eğilimin tek çatı altında birleşmesi olmuştur. Bu da yatırım ve bölgesel kalkınmaya farklı bakış açısını da beraberinde getirmiştir. Türkiye’de siyasal istikrar, hem askeri müdahalelerle hem de kısa dönemli koalisyon hükümetleri tarafından çok defa kesintiye uğratılmıştır. Siyasal istikrarın olmaması, başarısızlığa, götüreceği olan kötü ve zayıf hizmet uygulamasına neden olabilmektedir. Tek parti iktidarının yatırım ve kalkınmaya olumlu etkilerine örnek olarak Adnan Menderes’in Türkiye’yi Başbakan olarak yönettiği 1950-1960 yılları

gösterilmektedir. 1950'den beri çok partili yaşam askeri müdahalelerle üç kere (1960, 1971 ve 1980) doğrudan kesintiye uğratılmıştır. 24 Ocak 1980 tarihli kararlar ekonominin rotasındaki dönüşüm, sadece ekonomiyle sınırlı kalmamış, siyasal, toplumsal ve kültürel yaşamda da önemli dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu nedenle günümüzde birçok temel sorunu ele alırken 1980 öncesi ve sonrası ayrımı yapılmaktadır. Aynı ayrım sivil toplum tartışmaları açısından da geçerlidir. 1980 sonrası demokratikleşme tartışmalarında temel noktalardan birisi sivil toplum ilişkisinin özellikleri ve sorun alanlarıdır (Türköne, 2011: 319).

Koalisyon dönemlerinde ortaya çıkan krizler ve vaatlerin yerine getirilmemesi kriz sonrası kurulan hükümetlerin Türkiye'yi uzun yıllar tek başına yönetmesinin önünü açmıştır. 2002 genel seçimleri Adalet ve Kalkınma Partisi'nin tek başına iktidara gelmesinde istikrarsız koalisyon hükümetlerin katkısının önemli olduğunu söylenebilir. Koalisyon dönemlerinin getirdiği ekonomik faturalarında etkisiyle Türk siyasi yaşamında 2002 yılından beri tek parti hükümeti devam etmektedir. AKP önümüzdeki yıllarda da siyasetin önemli aktörleri arasında yer alacak gibi görünüyor (Wikipedia, 2013) Türkiye'de önemli bir kesim koalisyon hükümeti olması halinde ekonomik istikrarın olumsuz yönde etkileneceğini düşünebilmektedir. Koalisyon hükümetleri ekonomik konularda bir amaç üzerinde değil de karşılıklı tavizler üzerine kurulan oluşumlar olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda koalisyon hükümetlerinde ekonomik istikrara yönelik gerekli ekonomik kararların alınmasında savsaklanma ve sulandırılma gibi durumlarda ortaya çıkabilmektedir (Kumcu, 2007).

3. Koalisyon Hükümetlerinin İstikrarsızlığa Etkisi

1970'lerin ilk yıllarından beri Türkiye kısa dönemli koalisyon hükümetlerine tanıklık etmiştir. Buna istisna kısmen 1983-1989 arası Türkiye'yi yöneten Özal hükümetleridir. İstikrarsız kısa dönemli koalisyon hükümetlerine ilave olarak, bakanların bakanlıktaki süreleri de genellikle kısa süreli olmuştur. Bu da Bakanlıkların geleceğe yönelik, kalkınma, yatırım gibi çok sayıda kalemde olumsuz sonuç ortaya

çıkarmıştır. Gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, Türk siyasal sisteminin istikrarlı bir yapısının olmadığını söylemek mümkündür. Nispi temsil sistemine dayanan Türk seçim sistemi, baraj olmasına rağmen kaçınılmaz olarak koalisyon hükümetlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Çünkü Türkiye’de parçalanmış bir siyasal parti yapısı mevcuttur ve hiçbir partinin tek partili hükümet kurabilmek için çoğunluğu sağlaması kolay olmamıştır. Bu baraj sisteminin engelleyebildiği son dönemdeki istisnası 1980’li yıllardaki Özal hükümetleri ve 2002 Kasım seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin tek başına iktidara gelmesidir. Çünkü daha önceki on yıllık dönemde baraj sistemi bile tek partinin iktidara gelmesini sağlayamamıştır. Ancak her iki döneme de baktığımızda tek partiyi ortaya çıkaran etmenlerin başında koalisyon yönetimleri sonucu ortaya çıkan ekonomik krizler etkili olmuştur. Türkiye Hazinesinin Turgut Özal’ın ilk Başbakan olduğu dönemde dolu olduğunu söylemek mümkün değildir. Yine Ak Parti’yi tek başına iktidar yapan etkenlerin başında yaşanan krizler ön plana çıkmaktadır. Türk siyasal tarihinde oldukça ilginç gelişmelerden bir tanesi de, siyasal anlamda uyumsuz partilerin bazı dönemlerde koalisyon hükümetleri kurması olmuştur. Örneğin 1974’te Cumhuriyet Halk Partisi ve Milli Selamet Partisi bir koalisyon hükümeti kurabilmişlerdir. Birisi solda birisi aşırı sağda olmak üzere bu iki parti birbiriyle ideolojik anlamda tam aykırı olmalarına rağmen hükümeti kurmuşlardır. İki farklı siyasi yelpazenin birleşmesiyle kurulan hükümetin ömrü bir yıldan daha az bir süre olmuştur. Aynı şekilde 1990’lı yıllar da istenilen oranda oy alınmadığı için, sağ, sol ve milliyetçi partilerin birbirleriyle kolayca koalisyon hükümeti kurmalarına tanık olmuştur. 1970’lerin son yıllarında Milliyetçi Cephe olarak adlandırılan sağ partilerden oluşan kısa dönemli hükümetler kurulmuştur. 1960-1980 arası en uzun süreli hükümet Süleyman Demirel’in liderliğini yaptığı Adalet Partisi tarafından 1965 yılında kurulan hükümet olmuştur. 1980 askeri darbesinden sonra askeri yönetim tek bir partinin hükümet kurmasını sağlayan bir seçim sistemi oluşturmayı amaçlamıştır. Bu göreceli istikrar sadece Özal Hükümetlerinin bulunduğu 1983-1989 arası sürmüştür. Bu tür bir seçim sistemi sayesinde 1983 ve 1987’de Anavatan Partisi tek başına iktidar olmuş ve 1991 yılına kadar tek başına siyasal gücü elinde bulundurarak ülkeyi yönetmiştir. Daha sonraki dönemlerden günümüze kadar hükümetler genelde birbirine zıt ideolojilere

sahip partiler tarafından kurulmuştur. Türkiye son beş-altı yıldır siyasal istikrarsızlık ve yüksek siyasal tansiyonla yaşamıştır. Örneğin 28 Şubat 1997’de askeri bir muhtıra ile mevcut hükümet bir süre sonra istifa etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti tarihi özellikle 1960’lardan beri ya askeri müdahalelerle ya da kısa dönemli koalisyon hükümetlerinin neden olduğu siyasal istikrarsızlığın görüldüğü bir tarih olmuştur. Bazen, bir koalisyon hükümetini kuran partiler bile ideolojik ve siyasal olarak birbirinden tamamen farklı olmuşlardır. Ayrıca, özellikle son yıllarda her hükümet değişikliği beraberinde bürokrasinin içinde orta ve üst yöneticilerinin iktidarın yandaşları olanlardan seçilerek tamamen değiştirilmesini beraberinde getirmiş ve liyakat esası göz ardı edilmiştir. Bu durum devlet içerisindeki dengeleri de bozucu yönde etkileri ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla siyasal istikrarsızlık beraberinde idari istikrarsızlığı getirmiş ve kamusal programların uygulanmasına çok zarar vermiştir. Kalkınma ve yatırıma yönelik düşüncelerde rafa kalkmıştır. Bu tür durumlar kamu yönetimi programlarının ve politikalarının oluşturulması ve uygulamasında olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu istikrarsızlık ve kısa dönemli hükümetler uzun dönemli perspektife sahip olarak kamusal programlarını oluşturulması ve uygulanması düşüncesini engellemiştir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde şu ana kadar 59 hükümet kurulmuştur. 59 hükümeti Cumhuriyetin yaşı olan 80 yıla böldüğümüzde yaklaşık her hükümetin ortalama ömrü 1,3 yıl olarak hesaplanmaktadır. Bazı istikrar dönemleri de çıkarıldığında belki ortalama altı ayda bir hükümet değişikliği yaşanmıştır. Uzun dönemli ve kararlı uygulamalar gerektiren kamusal programlar bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Kısa dönemli karaktere sahip hükümetler günü kurtarma ve kısa dönemli vizyon ile uygulamalar gerçekleştirmektedir. Bu değişimler Türk bürokrasisinin tamamına yansımakta ve böylece olumsuz etkilenmektedir. Türkiye’de özellikle son 30-40 yıldaki siyasal istikrarsızlığın ve beraberinde idari istikrarsızlığın, kamu kuruluşlarının ve uyguladıkları kamu politikalarının başarısız olmasında en belirleyici katkıyı yapan olumsuz etkilerden biri olduğu söylenebilir (Çevik ve Demirci, 2012: 127).

B. KALKINMA, KRİZ VE İSTİKRAR BAĞLANTISI

1. Kalkınma ve Kriz nedir? İstikrara Etkileri Nelerdir?

Ekonomik anlamda kalkınma büyüme ile birlikte bütün sosyal sistemin gelişmesi ve ilerlemesi olarak tanımlanmaktadır. Kalkınma ile birlikte yoksulluk azalırken gelir dağılımı da daha geniş bir çerçeveye yayılmaktadır (Taş 2001:9). Kriz daha çok ekonomi ile anılsa da ne anlama geldiğine ilişkin farklı tanımlar yapılmaktadır. Bunalım manasına da gelen kriz “Hasta bir ekonomik organizmanın eski biçimde varlığını sürdürememesi ve yeni bir yaşama olanağı elde edebileceği değişiklikleri yapmak zorunda olduğu zaman dilimi olarak tanımlanabilmektedir. Ekonomik buhran ve bunalım ise çevrimsel süreç içinde büyümenin kesintiye uğradığı nokta ve ülkelerin küçülmesi olarak da tanımlanabilmektedir (Ekonomi Sözlüğü, 1999). İktisadi anlamda tanımlandığında kriz işletmelerin mali durum açısından elde ettikleri olumsuz sonuçlar olarak da değerlendirilebilmektedir. Krizi, en küçük iktisadi birim olan firmadan, en büyük iktisadi birim olan devlete doğru iç ve dış borçların, işsizliğin arttığı fiyatların bazen yükseldiği bazen de düştüğü, üretimin artıp azaldığı ve halkın genellikle siyasi iktidarlara olan güvenin sarsıldığı dönemin görünümü olarak da değerlendirilmektedir (Özgüven,2001:86).

Ekonomik krizin yansımalarına bakıldığında farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Kriz, insan ihtiyaçlarının çeşitlenmeye ve bunu karşılayacak kaynaklarının yetersiz olmaya başladığı dönemden itibaren üretimde düşüşler ve buna bağlı olarak refah seviyesinde azalmalar şeklinde kendisini göstermektedir. Bu çerçevede kriz olgusu da üretime tüketim kalıplarında meydana gelen gelişmelere bağlı olarak değişim göstermiştir. Temelde üretim ve tüketimde farklılaşma ile sanayi inkılabı öncesi ve sonrası olarak ele alınmıştır. Ancak sanayi inkılabı sonrası yaşanan kriz olgusunda 1929 Büyük bunalımı yaşanan krizlerden farklılık göstermiştir. Bugün gelinen noktada ise krizlerin tanımları ve ülke ekonomilerine etkileri daha farklı olabilmektedir (Emsen,2003:15).

Tüm ekonomilerin temeline bakıldığında güven ve istikrar ortamı ön plana çıkmaktadır. Güven ve istikrarı yakalayamayan hükümetlerin ömrü kısa olurken hem mevcut durum hem de gelecek siyasi yaşamları açısından sonları hüsrana olmaktadır. Ekonominin önemli kilometre taşlarından biri olan güven unsuru, bireylerin ve kurumların aralarındaki ilişkilerde canlılığı oluşturan taahhütlerini yerine getirme, içtenlik, gerçeklik, dürüstlük, ve erdemi kapsayan bilinçli tutarlılık olarak tanımlanabilmektedir. Güven; toplumsal düzenin, bireysel yaşantının, ekonomik ve demokratik gelişmenin temelini oluşturmaktadır. Kurumsal ve politik risk ölçümlerinde; parlamentonun kutuplaşması koalisyon hükümetleri, seçmenlerin kararsızlık ve oynaklığı seçimlerin idaresi ve zamanlaması, grevler, hükümet krizleri gibi göstergeler ele alınmaktadır. Krizlerin hem kısa vadeli hem de uzun vadeli sonuçları olabilmektedir. İstikrarsızlıkların, enflasyon, büyüme, faiz oranları, doğrudan yabancı sermaye yatırımlar ve vergi gelirleri üzerinde olumsuz etkileri ortaya çıkmaktadır. Güven, toplumların rekabet gücünü artırarak, ulusal ve özellikle küreselleşme sürecinde yaygınlaşan uluslararası krizlere karşı daha dayanıklı olmalarını sağlayan unsurların başında gelmektedir (Gökçalp, 2003: 163)

Gerçekte çağdaş dünyadaki tüm ekonomik faaliyetler, bireyler tarafından değil, yüksek düzeyde sosyal işbirliğini gerektiren organizasyonlar tarafından yerine getirilmektedir. Mülkiyet hakları, sözleşmeler ve ticari yasaların hepsi, modern pazar yönelimli ekonomik bir sistemi oluşturmada vazgeçilmez kurumlardır. Bu tip kurumlar diğer sosyal sermaye ve güvenle bütünleşmeleri halinde toplumların rekabet gücü artıracaktır. Türkiye ekonomisinde güven unsurunun rolü işletmelerin ölçek mülkiyet ve yönetim yapıları ile halka açıklık oranları ve faaliyet alanlarının yaygınlaştığı gibi göstergeler aracılığıyla açıklığa kavuşturulabilmektedir (Gökçalp, 2003:174).

2. Krizlerin Kalkınmaya Etkisi

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye, savaştan da çıkmanın verdiği zorluklarla karşı karşıya olarak oldukça fakir bir ülke konumundadır. Savaşın getirdiği olumsuz sonuçlar yeni Cumhuriyetin ekonomisini de ciddi anlamda olumsuz yönde etkilemiştir. 1930'larda Türk hükümetleri hem 1929 dünya ekonomik buhranının olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla ekonomiye müdahil olmuşlardır. Öncelikli olarak özel sektörün gelişmesine öncelik yapmak ve örnek olmak üzere Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT'ler) kurmayı amaçlayan bir program başlatmışlardır. Devlet bir anlamda özel sektörü canlandırabilmek ve piyasanın büyüüp gelişmesi için kalkınmanın düğmesine ilk önce kendisi basmıştır. Buna o dönemde özel sektörün olmadığını eklediğimizde devletin ekonomiyi canlandırmak için piyasaya girdiğini söylemek mümkündür. Yeni model Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında rol oynaması gereken özel sektörü harekete geçirecek ve özel sektörde sermaye oluşumuna götürecektir bir programdır. Ancak bu KİT'ler çoğunlukla şu ana kadar devletin önemli ekonomik işletmeleri olmaya devam etmişlerdir. Hatta ekonominin yaklaşık yüzde 60'ına yakın bir kısmını bunlar işgal etmektedirler. 1950'lerde Türkiye kendi yurtiçi ekonomik alanını uluslar arası dış sermayeye açmaya teşebbüs etmiştir. Adnan Menderes döneminde Türkiye ekonomisi devletçi modelden özel sektöre açıldığı bir yapıya doğru gitmiştir. Ancak Türkiye ekonomik bağlamda kalkınmasını tamamlayamamıştır. Fakat 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarından sonra özellikle Özal hükümetleri döneminde önemli ekonomik atılımlar gerçekleştirilmiştir. Adnan Menderes döneminde başlatılan ekonomik atımlar sonraki dönemlerde darbe, muhtıra ve koalisyon hükümetleri sebebiyle dönemsel olarak kesintiye uğramıştır. Bu da ülke ekonomisinin yerinde sayması, sanayinin gelişmemesi, dış pazarlara açılmama ve bölgesel gelişmişlik ve kişi başı milli gelirdeki uçurumları da beraberinde getirmiştir (Çevik ve Demirci:127).

24 Ocak 1980 tarihinde kamuoyuna açıklanan ve ekonomide köklü ve yapısal dönüşümleri içeren ekonomik istikrar programı ile KİT'lerdeki uygulamaya paralel olarak tarım ürünleri destekleme alımları sınırlandırılmış, dış ticaret serbestleştirilmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş, kar transferlerine kolaylık sağlanmış, ithalat

kademeli olarak serbestleştirilmiş, ihracat; vergi iadesi, düşük faizli kredi, imalatçı ihracatçılara ithal girdide gümrük muafiyeti, sektörlere göre farklılaşan teşvik sistemi ile özendirilmiş ve devletin ekonomideki payını küçülten benzer önlemler doğrultusunda özelleştirme de ülke gündemine alınmıştır. Bu gelişmelerin ardından Türkiye ekonomisinde sanayi başta olmak üzere diğer sektörlerde önemli değişimler olmuştur (Doğan,2012:13).

24 Ocak Kararlarının ardından Türkiye’de ekonomik gelişmenin ilk adımlarının atılacağına işaretleri görülse de sonrasındaki darbenin etkisiyle bu süreçte belirli bir süre kesintiye uğramıştır. Koalisyon, darbe, ekonomik kriz ve diğer olumsuz gelişmeler nedeniyle kalkınma hamleleri istenilen başarıya ulaşamadığı için Türkiye’nin kişi başına milli geliri, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında daima düşük kalmıştır. 1950’lerde 600 dolar olan kişi başı milli gelir kademeli artışlar göstererek ve bazı dönemlerde dalgalanarak 1980’lerde 2000 dolar civarına yükselmiştir. Bu yükseliş 1990’larda kişi başı milli geliri 3000 dolar seviyesine yaklaştırmıştır. Siyasal krizlerle milli gelir özellikle aşırı devalüasyon nedeniyle tekrar 2500 USD civarına düşmüştür. Bu gelişmeler vatandaşın siyaset anlayışına da etki yapmıştır (Çevik ve Demirci,2012:132).

Krizin ardından yapılan Kasım 2002 seçimleri ile birlikte Ak Parti’nin iktidara gelmesi ve son 10 yılda ekonomiyi tek başına idare etmesinin etkisiyle kişi başı milli gelir 10 bin dolar seviyesini yakalamıştır. Ekonomi yönetimi tek elden yürütüldüğü için büyüme ve istihdam başta olmak üzere önemli kazanımlar elde edilmiştir. Bunun sonucunda da zenginleşen vatandaş Ak Parti’yi birinci parti olarak Meclise taşımıştır. 10 bin dolarlık kişi başı milli gelir hedefine ulaşan Türkiye önümüzdeki yıllar için de çitayı yükseltmiştir. Cumhuriyetin 100. yılı olan 2023 yılı için kişi başı milli gelir hedefi 25 bin dolar olarak belirlenmiştir (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2012).

a. 1990 Sonrası İktisadi Temeller

Türkiye’de koalisyon dönemlerini ortaya çıkaran gelişmelerin temeline bakıldığında iktisadi temeller ön plana çıkmaktadır:

Kriz öncesine (1992-1993) bakınca göstergeler çok sevimli şeyler söylemiyor bize. Konsolide bütçe önemli ölçüde açık veriyor, kamu kesiminin borçlanma gereksinimi, enflasyon ve Hazine'nin borçlanma faizi çok yüksek. Ama 1996-1997 döneminde de bu göstergeler bozuk. Oysa o dönemde kriz yaşamadık biz. 1996-1997'de enflasyon daha yüksek, faiz ile enflasyon arasındaki fark (reel faiz) bütçe açığı, bütçeden faiz ödemelerine ayrılmak zorunda kalınan miktar ve kamunun borcu daha fazla. 2001 krizini inceleyebilmek için şüphesiz krizin öncesine gitmek gerekiyor. 2000 yılına Türkiye yeni bir ekonomik program ile girdi. IMF desteğini de arkasına alan bu programın en çarpıcı unsurlarının başında artış hızı önceden açıklanmış bir döviz kuru rejimini içermesi geliyordu. 2000'in başından başlayarak 1,5 yıl boyunca döviz kurunun günlük ne değerler alacağı önceden açıklandı. Bu süre sonundan itibaren ise giderek genişleyen bir aralık içinde dalgalanacaktı kur. Temel amaç enflasyonla mücadeleyi sadece sıkı maliye ve para politikasına bırakmamak, onları enflasyonda oluşan ataleti kırarak başka mekanizmalarla da desteklemektir (Özatay, 2009:85).

Krizin etkisiyle uygulamaya konulan yeni programa rağmen Türkiye ekonomisindeki gelişmeler olumlu değildir. Alınan tedbirlere rağmen ekonomik parametrelere bakıldığında Türkiye adım adım krize gitmektedir:

Odönemi anlamak ancak kriz öncesindeki temel problemi, yani bankacılık sektörünün içinde bulunduğu derin sorunları anlamakla mümkün olabilir. Tüm sektöre toplu halde bakılınca bazı sorunlar maskelenmiş oluyor. Döviz cinsinden borçlar döviz cinsinden alacaklara göre oldukça fazlaydı. Dahası, döviz cinsinden likit varlıkların döviz cinsinden likit borçlara oranı aynı dönemde sürekli düşmüştü. İkinci sorun ise bankaların varlıklarının vadesi ile borçlarının önemli bir kısmı kısa vadeli. Özellikle gecelik borçların (repoların) ağırlığı sürekli artıyordu. Dolayısıyla sektör hem olası faiz artışlarına hem de kur artışlarına karşı oldukça kırılgan durumda kriz öncesinde. Programın yapısal reform ayağının en önemli unsurlarının başında bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması geliyordu. Bu çerçevede kurulan Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) işlevsel hale gelebilmesi için yönetim kurulunun oluşturulması gerekiyordu. Ancak programın mart ayında öngördüğü atamalar ağustos ayının son günü gerçekleştirilebildi. Arada geçen süre zarfında atamalara ilişkin basına yansıyan "dedikodular" şüphesiz bu kurum için kredibilite sorunu yarattı. Bunların üzerine bir de dönmeyen kredilerin toplam kredilere oranı 1998'de önemli bir sıçrama gösterdi ve 2000 yılı boyunca yüksek bir düzeyde seyretti. Aralık 1999'da ve ekim 2000'de yedi banka Tasarruf Mevduatı ve Sigorta Fonu (TMSF) kontrolü altına alındı. Bu tarihten önce geri dönmeyen kredi oranı tüm bu bankalar için çok düşük düzeylerdeyken, bankalar TMSF kontrolüne geçince gerçek durum ortaya çıktı; sorunlu kredilerin aslında çok daha fazla olduğu kamuoyunca öğrenildi. Bu olgu tek başına tüm

bankalardaki düzenleme ve denetimin sağlığının sorgulanmasına yol ağtı. BDDK'nın yönetim kurulunun oluşturulması sırasındaki tartışmalar ve gecikme ile birleştirildiğinde, denetime duyulan güvensizlik sorunu daha da ağırlaştı (Özatay, 2009:85).

b. Krizi Ortaya Çıkaran Unsurlar Nelerdir?

2000 yılının başında IMF ile yapılan stand-by çerçevesinde yürürlüğe giren yeni programla enflasyonla mücadele dönemi başlatılmıştır. Bu gelişmenin ardından döviz artarken Türk Lirası daha cazip hale gelmiştir. Güven unsurunun ön planda olması, hükümetin iç borçlanmada problem yaşamamasını kolaylaştırıyor, düşen faizler talebi canlandırırken ucuzlayan döviz, ithalatı patlatmıştır. Ama bu olayların sadece bir yüzü olmuştur. Arka planda ise vahim sonuçlar yavaş yavaş ortaya çıkmıştır.(Baysal, Şahin, 2011:83)

2000 ve 2001 yıllarında ekonomide çok fazla sektörde deprem yaşanmıştır. Kriz öncesinde bankacılık sektöründeki sorunlar dışında da önemli sorunların olduğu gözlenmektedir. Cari işlemler açığı yüksek bir düzeye çıkarken bu oran milli gelirin yüzde 4,9'una kadar ulaşmıştır. Uygulanmaya başlanan programın maliye politikasına getirmeye çalıştığı disipline karşın kamu kesimi borçlanma gereği milli gelirin ancak yüzde 12,5'ine inmiştir. Bu rakama görev zararları sonucu devletin kamu bankalarına olan yükümlülükleri de dahil değildir. 1999 yılı sonunda enflasyon yüzde 69 düzeyindedir. 2000 sonuna gelindiğinde ise yüzde 20'lik kur artışı hedefine karşın ancak yüzde 39'a düşmüştür. Gecelik faizler binli rakamlarla ifade ediliyordu. Günlük faizlerdeki ani iniş çıkışlar diğer ekonomik parametreleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Enflasyon da bu gelişmelerden nasibini alarak üç haneli rakamlara kadar çıkmıştır. Faizler de bir hayli yüksek bir oranlara çıkmıştır. Cari işlemler açığı dışında kalan sorunların hepsi de 1999 yılında daha ağır bir düzeydeydiler. O zaman neden kriz 1999'da çıkmadı da 2001'de patlak verdi sorusunun cevabı da önem taşımaktadır. Bu sorunun cevabı o dönemde oldukça fazla aranmıştır. Çünkü eğer bu sorunun yanıtı cari işlemler açığı ise o dönemde ulaşılan açık düzeyinin çok daha fazlası 2006 yılında

ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi 2000 programının iyileştirme çabalarına karşın, makroekonomik açıdan Türkiye ekonomisi büyük sorunlarla boğuşmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte bankacılık sektörü de olumsuz durumdadır. Bu sorunlar ancak kapsamlı bir programla ve zamana yayılarak çözülebilmiştir. Oysa en zayıf halka olan bankacılık sektörüne o dönemde bir türlü neşter vurulamamıştır. Sektördeki sorunlar giderek içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması alınan bazı önlemlere rağmen bir türlü gerçekleştirilememiştir. Sonrasında bankaların fona devri dönemi başlamıştır. 2000-2002 programı uygulanmaya başlanmadan hemen önce Aralık 1999 sonuna doğru beş banka TMSF kontrolüne alınmıştır. Ama çok sorunlu bankaları sistemden ayıklama işlemi bitmemiştir. 27 Ekim 2000’de iki banka daha TMSF’ye geçmiştir. Tüm bu gelişmeler bankacılık sektöründe önemli problemler olduğu algılamasını yaygınlaştırdı. Birkaç banka ile başlayan sürece her seferinde yenilerinin eklenmesi Türkiye’yi adım adım büyük bir krizin eşiğine getirmiştir. Bu krizin faturası ise ekonomi yönetimi ve hükümetin de tahmin edemeyeceği kadar yüksek bir düzeyde olmuştur (Özatay, 2009 :89).

c. Krize Giden Sürecin Aşamaları

Durumu gittikçe kötüleşen kamu bankaları, sistemi yıpratmıştır. Makro dengelerdeki sorun açığa çıktıkça yabancı yatırımcının da gözü korkmaya başlamıştır. 1 Kasım 2000’de banka operasyonları başlamıştır. Global Menkul’ün sahibinin tutuklandığı söylentileri, Egebank’ın eski sahibi Hüseyin Bayraktar’ın gözaltına alınması ve Yurtbank’ın sahibi Ali Balkaner ile oğlu Hakan Balkaner’in Mali Şube’de sorgulanması, yatırımcıları endişeye sevk etmiştir. 16 Kasım 2000 tarihinde yatırımcılar bono piyasasından kaçarken, repo faizleri hızla yükselmiştir. Bir gün sonra Türkiye’den 109 milyon dolar çıkmıştır. Merkez Bankası, piyasaya para vererek sıkışıklığı gidermeye çalışmıştır. 20 Kasım’da İMKB yüzde 7,1 oranında gerilerken Türkiye’den 7 milyar dolarlık döviz dışarıya çıkmıştır. 28 Kasım 2000 tarihinde borsa yüzde 9 daha

düşerek 9 bin 646 seviyesine gelmiştir. Gecelik faizlerde yüzde 240'a çıkmıştır. BDDK Başkanı Zekeriya Temizel, Merkez Bankası Başkanı Gazi Erçel, 19 piyasa yapıcı bankanın temsilcisiyle İstanbul'da toplanmıştır. Merkez Bankası, döviz karşılığı piyasaya para vereceğini açıklayınca gecelik faiz yüzde 400'e tırmanmıştır. Borsa, yüzde 8 gerilerken. IMF, Türkiye'ye yardım için toplanmıştır. Fon, Türkiye'den Telekom'un yüzde 33,5'inin özelleşmesini ve yönetim yetkisinin verilmesini, MTV ve Taşıt Alım Vergisi'nin yüzde 60 yükseltilmesini, LPG'li araçlar için vergilerin 5 kata kadar artırılabilmesini istemiştir (Baysal ve Şahin,2011:83).

Kamu bankalarının özelleştirilmesi amacıyla yeniden yapılandırma komisyonu oluşturulmuştur. 1 Aralık'ta Merkez Bankası, piyasaya likidite vermekten vazgeçerken, dövizde hücum azalmıştır. TL'deki sıkışıklık sebebiyle gecelik repo faizleri yüzde 1.700'e kadar çıkmıştır. Borsa 7 bin 977 seviyesine düşmüştür. Sonrasında Başbakan Ecevit'in IMF'den 10,4 milyar dolar geleceğini açıklamasıyla piyasalar rahat bir nefes almıştır. Demirbank ve Park Yatırım Bankası'na el konulurken. TÜSİAD, ATO ve TOBB arasında hükümetin icraatları konusunda tartışmalar başlamıştır. 1 Ocak 2001 tarihinde borsa yeni yıla 9 bin 737'den, dolar 677 bin, mark ise 322 bin liradan başladı. Piyasalar sakinleşince faizler yüzde 50'nin altına düşmüştür. İMKB 11 bin puanı aşarken 31 Ocak'ta Sümerbank çatısı altında 5 bankanın birleştirilmesi gündeme gelmiştir. Yaşarbank, Egebank, Yurtbank, Bankkapital TMSF Ortak Yönetim Kurulu Başkanı Tevfik Altınok olmuştur. Borsa Fazilet Partisi'nin kapatılması davasıyla ilgili gelişmeler üzerine 46 puan düşmüştür. Türk lirası, en değersiz para birimi olarak Guinness Rekorlar Kitabı'na girmiştir. Tarihler 7 Şubat 2001'i gösterdiğinde ekonomik sıkıntılarla boğuşan Türkiye'nin Maliye Bakanlığı 'imdat zirvesi' düzenlenmiştir. (Baysal ve Şahin,:95).

Krizlerle boğuşan hükümet reel sektörün sorunlarını da masaya yatırmak amacıyla girişimde bulunmuştur. Bu kapsamda düzenlenen toplantıya TOBB Başkanı Fuat Miras tarafından çağrılmayan İTO Başkanı Mehmet Yıldırım, "*Dümen suyunda olanlar çağrılıyor.*" açıklaması yapmıştır. Koalisyon ortağı partilerin genel başkanları, reel sektör çalışmalarına hız katacak önlemler ve sorunlarının çözümü amacıyla, bu

kesimin temsilcileri ve bankacılarla bir araya gelmişlerdir. Liderlerin yanı sıra Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Hüsamettin Özkan'ın da katılacağı toplantıya, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği, Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Türkiye İhracatçılar Meclisi, Tekstil İşverenleri Sendikası, Deniz Ticaret Odası ile diğer sektör işveren örgütleri katılmıştır. Sektör temsilcileri, sorunlarını ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerini, liderlere sunmuşlardır (Bigpara, 2001).

16 Şubat'ta Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, BDDK Başkanı Zekeriya Temizel'e yazdığı mektubun cevabını beklemeden kamu bankalarını denetlemek için jet hızıyla müfettiş göndermiştir. 19 Şubat'ta ise Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Başbakan Bülent Ecevit'e Anayasa kitapçığı fırlattı. "*Terbiye dışı davrandı.*" diyen Ecevit, ekonomik krizden Sezer'in sorumlu olduğuna dikkat çekmiştir. MGK toplantısında patlak veren kriz, zaten bıçak sırtında olan ekonomiye büyük bir darbe vurdu. Para piyasalarında panik başladı ve Merkez Bankası, piyasaya 5 milyar lira sürdü. Bono faizleri gün içinde yüzde 108,5'e fırlarken repo faizi krizin etkisiyle yüzde 764'e tırmanmıştır. Borsa yüzde 14,5'lik kayıp yaşarken 8 bin 600'e gerilemiştir. 20 Şubat'ta IMF 1. Başkan Yardımcısı Stanley Fischer, rahatlatıcı bir açıklama yapma gereği duyarak, hükümeti istikrar politikasını uygulamada kararlı gördüklerini dile getirmiştir. Krizin acısı iç borç ihalesinde çıktı. Bankalar devlete yüzde 144 faizle borç vermiştir. Faiz 15 gün önceki ihalede yüzde 70 seviyesine çıkmıştır. 21 Şubat 2001'de ise dalgalı kura geçme kararı alınmıştır. Doların değeri yüzde 39,8 artarak 963 bin 943 liraya yükselmiştir. Merkez Bankası, bankaların piyasalara döviz satmaması üzerine bankalara TL vermezken, para piyasaları kilitlenmiştir. Repo faizi yüzde 7 bin 500'e, gecelik faiz yüzde 6 bin 200'e yükselmiştir. Bono faizi yüzde 154'e sıçrarken, Borsa yüzde 18,11'lik düşüşle 7 bin 181'e gerileyerek taban yapmıştır. 24 Şubat'ta Kabinerevizyon beklentisi ile toplanan hükümet ortakları, kabinede revizyon olmayacağını açıkladı. Bu gelişmeyi Merkez Bankası Başkanı Gazi Erçel'in istifası izlemiştir. Sonrasında da Hazine Müsteşarı Selçuk Demiralp istifa etmiştir (Baysal ve Şahin, : 95).

d. 2001 Krizinin Sonuçları ve Türkiye Ekonomisine Etkisi

Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında yaşanan gerginlik, Cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik krizinin patlamasına yol açmıştır. Krizin etkileri uzun süre devam ederken bugün bile etkileri hissedilmektedir. Binlerce kişi işsiz kalırken, çok sayıda işyeri kapanmıştır. 21 Şubat'ta gecelik faizler yüzde 7500 ile tarihinin en yüksek seviyesini görmüştür. İMKB de yüzde 18,1 oranında tarihi düşüş yaşanmıştır. Kamu bankalarının ıslahı için 22 milyar dolarlık fatura ortaya çıkarken, TMSF'ye aktarılan bankaların maliyeti ise 17,3 milyar doları bulmuştur. Toplam maliyet 40 milyar doları bulurken bu rakam 2002 yılındaki Türkiye'nin Gayri Safi Milli Hasılası'nın (GSMH) dörtte birinden fazlasını oluşturmaktadır. Krizin fatura kestiği sektör finans olurken bankacılar büyük hüsrarla karşılaşmıştır. 2000 yılında sektörde 172 binin üzerinde olan istihdam sayısı bir yıl sonra 140 bine gerilemiştir. 2002 yılında sektörde çalışan sayısı ise 125 bine gerilemiştir. Batık bankalar, kapanan işyerleri, esnafın sokağa inmesi ve memur maaşları için IMF'nin kapısında bekleyen Türkiye manzarası hala hafızalardadır. Tüm Türkiye'nin o döneme ilişkin unutamadığı en büyük olay ise Ahmet Çakmak adında bir esnafın Başbakan Bülent Ecevit'e yazarkasa fırlatmasıdır. Bu davranış krizin simgesi haline gelirken, Çakmak krizde sattığı bir ev karşılığında bugün aradan geçen 10 yıllık sürede iki daire almıştır. O dönemde Kemal Derviş'in ABD'den kurtarıcı olarak transfer edilmesi de ülkenin üzerindeki kara bulutları dağıtmasa da sonraki dönem için önemli kazanımlar elde edilmiştir. Dönemin İstanbul Ticaret Odası Başkanı (İTO) Başkanı'nın "2001 krizini zayıf koalisyon hükümetleri tetikledi" açıklaması üç partili yönetimin oluşturduğu zafiyetin en büyük göstergesidir. O dönemin en büyük işadamlarından Sakıp Sabancı, üç parti arasındaki uyumsuzluğa dikkat çekmiştir. Zayıf koalisyon hükümetinin Türkiye ekonomisinde açtığı hasarın etkilerini silmek kolay olmamıştır. Kriz, Türkiye için bir dönüm noktası oldu. Ekonomide köklü reformlara gidilirken, 2003'te tek parti iktidarıyla istikrarın yakalanması ekonomide gidişatı tersine çevirmiştir. Şubat 2001 krizinin ardından geçen 10 yıllık dönemde önemli başarılar elde edilmiştir. Türkiye'nin 2001 yılında 196,7 milyar dolar olan gayri safi milli hasılası

2010 yılında 730 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Aynı dönemde Türkiye ekonomisi yüzde 5,7 oranında küçülürken, son üç yıllık dönemde Türkiye Çin ile birlikte dünyanın en hızlı büyüyen ilk üç ekonomisi arasında yer almıştır. Yüzde 70 bandına tutunan enflasyon bugün tek haneye inerken, 2001 yılında 31 milyar dolar olan ihracat bugün 140 milyar doları aşmıştır. Ekonomideki sadece bu veriler bile son 10 yıllık dönemdeki tek parti iktidarının elde ettiği başarıları ortaya koymaktadır. Koalisyon dönemlerinde sürekli krizlerin yaşandığı Türkiye bugün dünyada parmakla gösterilen bir ülke haline gelmiştir (Radikal, 2013).

C. TERÖRÜN GELİŞMEYE ETKİSİ VE KÜRT MESELESİ

1. Terör Nedir? Dünyada Terörün Ortaya Çıkışı

Terör kavramının farklı tanımları yapılmaktadır. Dünya genelinde terör farklı adlarla ortaya çıktığı etkileri ve sonuçları farklı olmaktadır. Bu da teröre ilişkin tanımların sayısını artırmaktadır. Türkçe'deki karşılığını dehşet olarak tanımlayanların sayısı oldukça fazladır. Terör kavramı beraberinde; anlam olarak “korkutma yıldırma” ve “tedhiş”i de beraberinde getirmektedir. Terör sözcüğü korkutma esaslı bir fiildir. Lâtince kökenli “terrere” sözcüğü, korkudan titretmek, dehşete düşürmek anlamına gelmektedir (ERGİL, 1980:1). Terörizm kelimesinin ilk kullanılmasının geçmişi Fransız İhtilali'ne kadar dayanmaktadır. İsim olarak tarihi eski olmasa da ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle yüzyıllar öncesine kadar terör kaynaklı olaylara rastlanmaktadır. İlk defa Fransız İhtilali sırasında Jakobenler tarafından siyasal ve sosyal eylemlerini tanımlamak üzere terör kavramı olumlu anlamda kullanılmıştır. Bugün algıladığımız olumsuz eylemleri kapsayan anlamı ise sonradan yüklenmiştir. Bu terim Fransız devriminin başlangıç yıllarında Fransız devrimci devlet adamı Maximilien Robespierre'nin 1785 -1794 Terör Devrinde ortaya çıkmıştır. Terörizmin en belirgin ve en yaygın amacı düşmanı olunan kesimi şiddet eylemleriyle yıkarak farklı bir ideolojiye sahip bir sistem kurmaktır. Bu yaklaşım terör olaylarının hukuki davalarında açık bir

şekilde belirtilmektedir. Terör örgütleri savundukları ideolojiye bağlı olarak, haksızlık ve zulüm olarak gördükleri yönetim ve yöneticileri bertaraf etmeyi, böylece daha mutlu ve adaletli bir hayat tarzını amaç edindiklerini ileri sürmektedirler. Hedef alınan sistemin şiddet yoluyla değiştirilmek istenmesinin en büyük nedeni; hedef alınan sistemle, hedef alınan arasında güç dengesizliği bulunmasıdır. Kendisinde rejimi demokratik yollardan değiştirmek gücünü bulamayan terör örgütleri silahlı mücadeleye başvurmuşlardır. Halen dünyanın birçok ülkesinde Türkiye’de olduğu gibi terör örgütleri silahlı mücadele yapmaktadır. Dünyanın bazı ülkelerinde ise terör örgütleri siyasi ortamda mücadelelerini sürdürmektedirler. Siyasi ortamda mücadelelerin sayısı son dönemde artış göstermiştir (Akdaş, 2006).

2. Türkiye’de Terörün Tarihçesi

Türkiye’de Cumhuriyetin kurulmasının ardından bilinen anlamıyla terör olayları uzun yıllar sonra başlamıştır. Türkiye’de karşılaşılan ilk terör olayları küçük çaplı öğrenci olayları olarak karşımıza çıkmaktadır. Terör veya anarşi olarak adlandırılan olayların temelinde ise ideolojik çatışmalar yer almaktadır. Bunlar ideolojilerin doğurduğu şiddet olayları terörün ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sıkıyönetimin ilan edildiği 26 Aralık 1978’den 12 Eylül 1980 tarihine kadar Türkiye’de giderek yoğunlaşan anarşi ve terör olaylarının temelinde de ideolojik olaylar yatmaktadır. Söz konusu dönemde Türkiye’de ideolojik amaçlı 39 bin 385 olay meydana gelmiştir. Türkiye’de gerçekleştirilen terör eylemleri sadece bunlarla sınırlı değildir. Bu terör eylemleriyle birlikte temelleri Osmanlı dönemlerine dayanan Ermeni teröründen de bahsetmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti döneminde faaliyetlerini sürdüren terör örgütleri özellikle 1973’ten sonra tekrar faaliyete geçmişlerdir. Bu dönemde Türkiye’ye karşı en fazla eylem gerçekleştiren Ermeni terör örgütlerinden bir tanesi de ‘ASALA’ Terör Örgütü’dür. Türkiye’de ise terörün yaklaşık son otuz yılında ise PKK terörü örgütü yer almıştır. Terör örgütünün ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ağır hasarlar meydana gelmiştir. Ancak bu olayların 1980’lerin

ortalarında iyice artış göstermesini tesadüf olarak değerlendirmemek gerekir. O dönemde, siyasi ve toplumsal anlamda hızlı bir çıkış yakalayan Türkiye'ye bölgedeki siyasal konjonktür temelinde bakıldığında, komşularını arkada bırakmaya başladığı görülmektedir. Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde ekonomisi dışa açılan Türkiye'de hızlı bir kalkınma hamlesi başlatılmıştır. Türk ekonomisinin zayıf noktası olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin hedeflenmesi bu bağlamda başka bir anlam kazanmaktadır. (Akdaş, 2006) Hacısalihioğlu'da bu konuya farklı bir değerlendirme ile katılmaktadır: “*Batı emperyalizminin himayesinde ‘Kürt Sorunu’ kavramı doğal kaynaklar üzerinde batının kalıcı egemenliğini sağlamaya dönük yeni haritalar çiziminde araç işlevi görmektedir.*” (Hacısalihioğlu, 2005:15)

Kürtlerin uluslararası kamuoyunda ilgi odağı haline gelmesi 1991 Körfez Savaşı döneminde daha da etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda çöküş sürecine girmesi ve Orta Doğu'daki petrol yataklarının keşfi Kürtleri 20. yüzyılın başından itibaren, güçlü devletlerin ilgi alanına sokmuştur. PKK terörünün temelleri de iste bu ilgi alanıyla yakından alakalıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından çizilen sınırlarda yabancı devletlerin müdahalesini de buna bağlanabilir. Misak-ı Milli sınırlarının ne kadar önemli olduğu da yine bölgedeki yaşanan olaylar ve petrolün önem kazanmasıyla daha iyi anlaşılmaktadır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bir takım uluslararası aktörler benzer piyonları kullanarak aynı senaryoları sahneye sürmektedirler. Kısa adı PKK olan (PartiyaKarkarei Kürdistan) örgüt kendini gizleyen çok dar bir kadro hareketi olarak örgütlenmeye başlamıştır. PartiyaKarkari Kürdistan (PKK) Abdullah Öcalan, namı diğer APO'nun kurduğu bir örgüttür. Öcalan 1960-1970'li yıllardan Mahir Çayan'ın ve Deniz Gezmiş'in de yoldaşdır. Onlardan ilham ve destek alarak, 1974 genel affından sonra Urfa, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş bölgeleri ağırlıklı olmak üzere yeni bir partinin teşkilatlanmasına girmiştir. Bu örgüt önceleri Apocular olarak ortaya çıkar. Marksist-Leninist ideolojisine yakın olmakla birlikte Kürt milliyetçiliği gütmektedir. Birebir çalışmalarla her yörede özellikle genç taraftarlar toplamıştır (Kılıç, 1999:163).

21 Mart 1973 tarihinde yani Nevruz Bayramında, Ankara yakınlarındaki Çubuk Barajı civarında halen örgütün fiili lideri konumundaki Abdullah Öcalan ve arkadaşları tarafından kurulan örgüt, bölücü gruplanmanın ideolojik alt yapısını 1973-1975 tarihleri arasında yapmıştır. Örgütün bu dönemdeki adı “Kürdistan Devrimcileri”dir. 1976 yılından itibaren faaliyetler 1977 bahar aylarına kadar yoğunlaştırılmıştır. Ankara’da oluşturulan çekirdek kadronun benzerleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun çeşitli il ve ilçelerinde gerçekleştirilmiştir. 1978 yılına gelindiğinde örgüt giderek partileşme çalışmalarına yönelerek ilk kongresini 27 Kasım 1978 tarihinde Diyarbakır’ın Lice ilçesi Fis Köyü’nde gerçekleştirmiştir. Bu kongre sonucunda “Kürdistan Devrimcileri” adlı örgütün ismi PKK olarak değiştirilmiştir. Örgütün bu kadar kısa sürede gelişimini tamamlamasının temelinde o dönemdeki ülkenin içinde bulunduğu şartlar ve bölgedeki kaotik ortam gibi nedenler yatmaktadır. Kaotik ortamlar ve koalisyon dönemlerinde ertelen kamu yatırımları da Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi’nde bu ortamların hızlı büyümesinde etkili olmuştur. Bunun dışında örgütün birden bire gelişmesindeki en önemli nedenlerden bir tanesi de etnik ayrımcılığı örgütlenmek maksadıyla kullanmasıdır. O tarihlerde örgütün gelişim sağladığı bölge göz önünde bulundurulursa; ulaşım ağı zayıf, elektrik yok, iletişim ve haberleşme de eksiklikler büyüktür. İşte bütün bu olumsuzluklar örgütün gelişiminde öncü etkenler olmuşlardır. PKK, Marksist Leninist ilkelere göre kurulmuştur, halen bu ideolojik felsefe ile hareket etmektedir. Bu şekilde 1980’li yıllara gelinmiştir. 1984 yılına gelinceye kadar Türkiye’de içten içe yanan “Kürtçülük” ateşi PKK’nın 15 Ağustos 1984 günü gerçekleştirdiği Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla birden bire alevlenmiştir. Sonraki yıllarda da terör dönemseller artış ve azalışlara rağmen devam etmiştir. (Akdaş, 2006)

3. Terörün Faturası ve Türkiye Ekonomisine Etkileri

Kürt sorunu olarak ortaya çıkan terörün faturası için farklı rakamlar söylenmektedir. 300-400 milyar dolar ekonomik maliyet hesaplanırken bu rakamı 1 trilyon liraya çıkararak uzman akademisyen ve siyasetçilerde bulunmaktadır. Ancak terör nedeniyle Türkiye'nin ıskaladığı veya vazgeçmek zorunda olduğu fırsatların hesaplamasının kolay olmamaktadır. Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) tarafından yapılan araştırma konuyu en derinlikli inceleyen ve derli toplu olarak analiz eden çalışmalar arasında yer almaktadır. Araştırma raporu Cumhuriyet dönemine kadar geriden başlatarak sürecin tüm aşamalarını gözler önüne sermektedir (SETA, 2011).

Cumhuriyet kadrolarının Kürt meselesiyle ilk karşılaşması Koçgiriİşyanı'yla (1921) olmuştur. Bu problemin ülke gündemde fazlaca yer edinmesi ve bugünlere taşınmasında 1925 yılında gerçekleştirilen Şeyh Sait İşyanı etkili olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında neredeyse isyansız geçen yıl olmadığı gibi, bazı yıllarda iki isyan birden olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından 1937 Dersim Operasyonu'na kadar geçen 14 yılda çıkan isyan sayısı 21'dir. Bölge, 1925–1950 yılları arasında olağanüstü yönetim uygulamalarıyla yönetilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Bölgesi “yasak bölge” ilan edilirken, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayanların bölgeye girişleri 1964 yılına kadar izne tâbi tutulmuştur. 1938 yılına kadar bölgedeki toplam lise sayısı dördtür. Bu liseler Erzurum, Malatya, Antep ve Diyarbakır'da bulunmaktadır. Kurulan beş umum müfettişliğin üçü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde açılmıştır. Bölgedeki olağanüstü uygulamalar bununla da sınırlı kalmamış, her darbe sonrası bölgede askeri seferberlik ilan edilmiştir. 1978 yılında ilan edilen sıkıyönetim, 1987 yılına kadar sürmüştür; daha sonra yerini OHAL'e bırakmıştır. OHAL en son 2002 yılında kaldırılmıştır. Bölge 2002 yılına kadar 24 yıl süreyle olağanüstü yönetim düzeni içerisinde tutulmuştur. Terörle daha etkin bir mücadele gerçekleştirmek üzere 1987 yılında Diyarbakır merkezde, geçmişin Umum Müfettişliklerini hatırlatan Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kurulmuştur. 27 Kasım 1978'de kurulan ve 32 yıldır varlığını devam ettiren PKK ile mücadelede meydana gelen olay sayısı Genel Kurmay Başkanlığı verilerine

göre 43 bin 505'tir. Genelkurmay Başkanlığı rakamlarına göre, 15 Ağustos 1984 ilâ Nisan 2009 tarihleri arasındaki dönemde güvenlik görevlilerinin verdiği şehit sayısı 11 bin 735'tir. (Yayman 2011:19,20) Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ, da terör örgütünden etkisiz hale getirilenlerin sayısını açıklamıştır. 26 yılda 30 bine yakın terörist etkisiz hale getirilmiştir. Sağ ve yaralı teslim olanların sayıda 10 bin civarındadır. Toplam terör örgütünün etkisiz hale getirilen terörist sayısı 40 bini bulmaktadır (Akyol, 2013).

TBMM Göç Komisyonu'nun raporuna göre, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde güvenlik nedeniyle boşaltılan köy ve mezra sayısı 3.428'dir. Bu köy ve mezralarda yaşayan 1 milyona yakın yurttaşımız doğal yaşamlarından kopartılarak zorunlu göçe maruz kalmışlardır. PKK ile mücadelede alan kontrolü sağlamak için 1984 yılında oluşturulan koruculuk sisteminin yasal dayanağı olmasına rağmen, toplumsal meşruiyeti hep sorgulanmıştır. Toplam köy korucusu sayısı, hâlâ resmi olarak belirsizliğini korusa da sayılarının 50 bin ilâ 70 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye terörle mücadele amacıyla, sınır ötesine bugüne kadar irili ufaklı toplam 25 sınır ötesi operasyon yapmıştır. Bu operasyonlara katılan toplam asker ve korucu 5 bin ilâ 50 bin arasında değişmiştir. Terörle mücadeleye ayrılan kaynağın farklı hesaplamalara göre 150–400 milyar dolar aralığında değiştiği ileri sürülmektedir. Yaygın kabul gören kanaate göre, bu rakam 300 milyar dolar civarındadır. Bu rakamlara göre Türkiye son 20 yılda teröre her yıl yaklaşık 15 milyar dolar kaynak ayırmak durumunda kalmıştır. (Yayman, 2011: 21) Türkiye'de toplamda 30 yılda 40 bin kişi hayatını kaybederken, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ekonomik maliyeti de açıklamıştır. Bu dönemde terörün olumsuz etkilerinin faturası asgari rakamlara göre 350 milyar doları bulmuştur (NTV, 2013).

4. Kürt Meselesine Yönelik Çözüm Önerileri

1980’li yıllara kadar, Türkiye genelinde bazı isyanlar yaşansa da Kürt meselesinde 12 Eylül 1980 askeri darbesi ayrı bir önem taşımaktadır. 1978 yılından 1987 yılına kadar devam eden 9 yıllık sıkıyönetim ve 1987 yılında başlarken 2002 yılına kadar devam eden Olağanüstü Hal şartlarında, PKK giderek büyümesine neden olmuştur. Bir avuç çapulcu olarak değerlendirilen PKK her geçen dönemde etkisini artırmıştır. Bu etki sadece Güneydoğu ile sınırlı kalmamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi ve Büyükşehirlerin varoşlarında da kendisini hissettirmiştir. 1980 sonrasındaki dönemde Kürt sorunu yanlış politikalarla büyümüş ve yeni unsurların eklendiği bir soruna dönüşmüştür. 1990’lı yıllarda siyasette etkisini artıran sivilleşme söylemlerine rağmen, sorunla yüzleşmede siyasi ve askeri unsurlar daha fazla iç içe geçmiş, sorun adeta tüm yönleriyle güvenlikçi paradigmaya teslim edilmiştir. Bu dönemde uygulanan sert tedbirler sonraki yıllarda sorunun kendisinden daha büyük problemlere yol açmıştır. 2000’li yıllarda başlayan demokratikleşme çabaları, AK Parti iktidarıyla yeni bir ivme kazanmıştır. AK Parti’nin başlattığı ‘Demokratik Açılım’ süreciyle Kürt sorunu tarihte görülmemiş biçimde ülke gündemine girerken, toplum sorunla ilk defa bu ölçüde yüzleşmeye başlamıştır. İktidarın yanı sıra bölge halkının da sorunun çözümüne yönelik inancı artmıştır (Yayman, 2011:13). Türkiye’de öteden beri bir Kürt sorunu olmasının en genel nedeni, kuruluşundan birkaç yıl sonra Cumhuriyet’in ideolojik bir dönüşüm geçirerek, Millî Mücadele döneminde hakim olan birleştirici bir yurtseverlikten etnik milliyetçiliğe geçmiş olmasıdır. Sorunun asıl nedeni sosyo-ekonomik değil özgürlükle ve kimliklere saygı talebiyle ilgili olmaktadır (Erdoğan, 2007).

a. Sol Partilerin Kürt Sorununa Yaklaşımı

Sol partilerin Kürt sorununa yaklaşımında lider esaslı bir politikadan söz etmek mümkün değildir. İsmet İnönü ile başlayan politikalar sonrasında Erdal İnönü, Bülent Ecevit ve Deniz Baykal ile devam etmiştir. CHP Kemal Kılıçdaroğlu döneminde ise farklı bir politika uygulamaktadır.

Ana akım sol partileri temsilen SHP ve CHP, 1990'lı yıllardan 2000'li yılların başına kadar Kürt meselesiyle doğrudan ilgili raporları sistematik olarak yayımlamış; sorunu, dönemin şartlarını zorlayacak bir biçimde bu raporlar ve bünyesinde politika yapan Kürt siyasetçiler eliyle dile getirmiştir. SHP-CHP geleneği Kürt meselesine, devletin “sadece bir güvenlik sorunu olarak” yaklaşmasının yanlış olduğunu vurgularken yaşanan sorunun, “demokratik haklar, vatandaşlık, kimlik ve kültüre saygı ile ekonomik gelişme” boyutlarının görmezden gelindiğini öne sürmüştür. Bu dönemde SHP-CHP çizgisi Kürt meselesinin çözümü için; Kürtçe yayın ve Kürtçe eğitim yapılması ile Kürtçe ad verilmesi önündeki engellerin kaldırılması, kapsamlı bir yerel yönetim reformu yapılması, köy koruculuğu ve bölge valiliği uygulamalarının tasfiye edilmesi, DGM'lerin kapatılması, bölge için özel ekonomik programların geliştirilmesi, katılımcı ve çoğulcu yönetim anlayışını getirecek, düşünceyi suç olmaktan çıkaracak yeni bir anayasa hazırlanması ve köye dönüşlerin önündeki engellerin kaldırılması gibi önerileri dile getirmiştir. 2000'li yıllardan sonra CHP farklı bir siyasi çizgi izlemeye başlamış; sorun giderek büyürken, CHP meselenin asayiş yönünü öne çıkartan ve kimlik boyutundan kaynaklanabilecek riskleri dillendiren bir partiye dönüşmüştür. Konuyla ilgili rapor yazma geleneği bu dönemde bitmiş ve CHP genel ülke siyasetine paralel bir biçimde, savunmacı bir çizgiye çekilmiştir. Bülent Ecevit liderliğindeki DSP ise Kürt meselesinde diğer sol partilere göre milliyetçi bir siyaset izlemiş, Türkiye'de etnik köken farklılığından doğan bir problem olmadığı görüşünü ısrarla öne sürmüştür. DSP konuyla ilgili hazırladığı raporlarda sorunu bir geri kalmışlık meselesi ve feodal yapıdan kaynaklanan sıkıntılar olarak tarif etmiş, bu sıkıntıların ve kötü uygulamaların giderilmesi halinde sorunun çözüleceğini varsaymıştır. (Yayman, 2011:15).

b. Sağ Partilerin Kürt Sorununa Yaklaşımı

Sağ partilerin Kürt sorununa yaklaşımı sol partilerden farklılık göstermektedir. Bazı dönemlerde sert yaklaşımlar telaffuz edilse de ağırlıklı görüş demokratik açılımlar ve ekonomik kalkınmanın sağlanması olmuştur. Yayman'ın konuya ilişkin değerlendirmeleri şöyledir:

Sağ partilerin Kürt sorunu hakkındaki vizyonları genel olarak Türkiye siyasetine ilişkin vizyonlarının tekrarı mahiyetindedir. Ana omurgayı oluşturan DP ve ardılı partiler, sorunu ilk dönemde kötü yönetim uygulamalarının son bulması, devlet-vatandaş arasındaki mesafenin azaltılması, ekonomik geri kalmışlığın giderilmesi perspektifiyle ele almışlardır. 1990'lı yıllarla beraber ülkenin demokratikleştirilmesi, temel hakların alanının genişletilmesi ve hürriyetlerin sağlanması gibi gelişmeler,

ana akım sağ partileri de etkilemiştir. Bu yaklaşım Kürt sorununa yaklaşımın değişmesine yol açarken sağ partiler meseleyi kimlik sorunu olarak ele almaya başlamışlardır. Anavatan Partisi'nin Kürt meselesine yaklaşımı, Turgut Özal'ın siyasi liderliğine ve vizyonuna bağlı olarak değişmiştir. Özal'ın liderliği döneminde yenilikçi ve değişimci özellikleriyle temayüz eden ANAP, genel başkanını Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne taşıdıktan sonra, bu karakterini kaybetmeye başlamıştır. Bununla beraber, başbakanlığı sırasında Özal da ağırlıklı olarak ekonomik kalkınmayı öncelemiş, siyasi liberalizasyonu son dönemlerinde dile getirmeye başlamıştır. Turgut Özal, Kürt sorunuyla esas olarak Cumhurbaşkanlığı döneminde ilgilenmeye başlamış; bu dönemde hazırlattığı raporlarla, asayiş mantığını reddeden bir perspektifle Kürt sorununa yaklaşmıştır. Bu çalışmalarda Kürt sorunu ile PKK birbirinden ayrı tutulmuş, Kürt meselesine demokratik yollardan çözüm sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Raporlarda öne çıkan diğer hususlar ise, “siyasi irade ve kararlılık” ile Kürt realitesi, Kürt kimliği ve Kürt dilinin hızla kabul edilerek, Kürtlerin siyasal haklarının verilmesi gerektiğidir. ANAP, Özal'dan hemen sonra, hazırladığı ilk raporlarda sorunu güvenlik ve asayiş problemi olarak ele alan, eleştirilerini, kötü uygulamaların giderilmesiyle sınırlı tutan bir yaklaşımı benimserken, daha sonraki raporlarında siyasi çizgisini, demokrasinin yerleşmesi ve siyasi hakların verilmesi eksenine kaydırmıştır. Sağ partiler açısından, 1990 sonrasında Kürt meselesiyle en kritik yüzleşmelerden biri, DYP-SHP koalisyon protokolü ve protokol öncesinde DYP'nin vadettiği demokratikleşme politikası olmuştur. Koalisyon protokolünde doğrudan ifade edilmese de, “Kürtçe eğitim, radyo-televizyon yayını, enstitü kurulması, dil yasaklarının kaldırılması ve birtakım kültürel hakların tanınması” örtülü bir şekilde dile getirilmiş, yeni kurulan hükümetin demokratikleşme çerçevesinde bölgeye ilişkin eylem planları hazırladığı ifade edilmiştir. Bununla beraber, koalisyon hükümetinin kurulmasından kısa bir süre sonra birçok olayın patlak vermesi ve bir ayda yüze yakın insanın hayatını kaybetmesi, özellikle DYP'nin dile getirdiği çizgiden geri çekilmesine yol açmıştır.(Yayman, 2011:16).

c.Türk Milliyetçilerinin Kürt Sorununa Yaklaşımı

MHP'nin, Kürt soruna yaklaşımını “terör ve güvenlik” sorunu olarak değerlendirmektedir. 1980 öncesinde Komünizmle mücadele konsepti içinde, birçok Kürt aşiretinin desteğiyle MHP, bölgede toplumsal tabanını sağlamlaştırmış ve sorunu bu minvalde tarif etmiştir. 1980 ihtilali sonrasında, MHP ile Kürtlerin arası açılmaya başlamış ve daha önce görece olarak kurulabilen ittifaklar çatlamaya başlamıştır. MHP, sorunu sürekli olarak dış güçlerin oyunu ve asayiş sorunu olarak tarif etmiş, özellikle Alparslan Türkeş döneminde meseleyi toplumsal bir boyuttan ayrı tutma konusunda

hassas davranmıştır. Zaman zaman bölgedeki feodal yapıya vurgu yaparak, sorunun temel kaynağının iktisadi yapı ve cahillik olduğunu dile getirmiştir. MHP'nin Kürt meselesine ilişkin bilinen tek çalışması, MÇP döneminde hazırlanan “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meselesi” isimli rapordur. Raporda “Kürtlerin, Türk soyundan geldiği”, Kürt diye bir etnisitenin ve Kürtçe diye bir dilin olmadığı, Osmanlıcanın bir türevi olduğu dile getirilmiştir. Bu minvalde sorunu tamamen güvenlikçi bir yaklaşımla tarif eden bir perspektif benimsenmiştir. (Yayman, 2011:17). MHP, Kürt sorununu parti rekabeti olarak da görmektedir. Toplum bu sorun etrafında kemikleştirilmektedir. Milliyetçi Hareket Partisi ve daha önce bu doğrultuda kurulan partiler 70’li yıllarda da komünizme benzer bir tavır sergilemişlerdir (Türköne, 2011).

d. Milli Görüş Geleneğinin Kürt Sorununa Yaklaşımı

Milli Görüş geleneği, ana akım sağ partilerden farklı olarak, kurulduğu ilk günden itibaren Kürt sorunuyla yakından ilgilenmiştir. Kürt sorununun sistemden ve rejimden kaynaklanan bir problem olduğunu, sistem değişmeden sorunun çözülemeyeceğini, savunmuştur. Sorunun, demokratikleşmenin derinleştirildiği, kardeşlik hukukuna dayalı bir ümmet bilinci ile çözülebileceğine dikkat çekilmiştir. Milli Görüş geleneği OHAL’in kaldırılmasını her platformda dile getirmişlerdir. Milli Görüşün devamı olarak görülen Ak Parti’nin ilk icraatı da bu yönde olmuştur. Kürtlerin her türlü siyasal, kültürel ve sosyal haklarının kabul edilmesi ve bu hakların Türkiye’de yaşayan diğer tüm etnik gruplara da tanınması da milli görüş tarafından savunulmuştur. Kalkınmanın bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını azaltacağına yönelik hedefler belirlenmiştir. Türkiye genelinde her tarafa bölge ayrımı gözetilmeksizin refah, saadet ve selamet götürülmesine değinilmiştir (Çakır, 2013).

Milli görüş geleneğinin başlattığı ve söylediği politikaların önemli bir bölümünü Ak Parti devam ettirmiştir. Bugün ise Ak Parti’nin Kürt sorununa yaklaşımı farklı bir zemineoturmuştur.

e. AK Parti'nin Kürt Sorununa Yaklaşımı

AK Parti ile başlayan yeni siyasal dönem, Kürt sorununda da yeni bir dönemin başladığını ortaya koymuştur. Özellikle 2007 seçimleri sonrasında başlayan “Demokratik Açılım” süreci Kürt sorununda tarihi bir dönem olmuştur. AK Parti, sorunun çözümünü “demokrasinin derinleştirilmesi, ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi ve kültürel hakların tanınması” olarak, birbiriyle bağlantılı üç başlık altında dile getirmektedir. Bunların hiçbirinin yekdiğerini öncelemediğini ve eşzamanlı olarak dile getirilmesi gerektiğini, sorunun salt bir asayiş ve güvenlik sorunu veya salt bir güvenlik sorunu olarak tarif edilemeyeceğini düşünmektedir. AK Parti, Kürt sorununa yaklaşımında üç kırmızı çizgisinin olduğunu belirtirken bunları “etnik milliyetçilik”, “bölgesel milliyetçilik” ve “dinsel milliyetçilik” olarak tarif etmiştir. Özellikle Başbakan Erdoğan’ın 2005 Diyarbakır konuşmasının Kürt sorununda tarihi bir dönemece karşılık geldiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu çerçevede, AK Parti, Kürt meselesinin çözümü için daha önce farklı çalışmalarda dile getirilen “OHAL’in kaldırılması, Kürtçe TV yayınının serbest bırakılması, Kürtçe isimler üzerindeki yasakların kaldırılması, yerleşim birimlerinin isimlerinin iade edilmesi” gibi uygulamaları hayata geçirmiştir. AK Parti, Kürt sorununa parti programında yer veren ilk sağ partidir. Parti programında terörle mücadelenin devam etmesi gerektiği belirtilmiş; ancak şiddeti normalleştiren tüm sosyal ve siyasal sorunların demokratik bir zeminde çözülmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Ak Parti’nin çözüm süreci ile birlikte Kürt sorununa bakış açısında da ilerleme kaydettiği görülmektedir. Ak Parti Kabine üyeleri arasında bölgesel dengeyi göz önünde bulunduran ilk parti olarak karşımıza çıkmaktadır. Kabine’de görev yapan Bakanların önemli bir bölümü Kürt kökenli milletvekillerinden oluşmaktadır (Yayman, 2011:18) Ak Parti döneminde Kürt sorununu çözümüne yönelik önemli açılımlar yapılmıştır. Kürtçe isim, farklı dil ve lehçelerde kursların açılması, özel Kürtçe TV kanalının kurulması, üniversitelere Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü açılması, cezaevinde ana dilde konuşmanın yasak olmaktan çıkarılması bunlardan birkaçıdır (Ak Parti, 2010).

İKİNCİ BÖLÜM:

A.KALKINMA PLANLARINDA GÜNEYDOĞU, YATIRIM VE TERÖR

Cumhuriyet sonrasında bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması ve Türkiye genelinde kalkınma hamlesi başlatılması amacıyla kalkınma planları ancak kırk yıl sonra başlatılabilmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963 tarihinden itibaren uygulanmaya ancak başlamıştır. Türkiye 2013 yılında 10. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlıklarını yaparken, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının daha da azaltılması hedeflenmektedir. Bölgeler arasındaki sosyal gelişmişlik farkının azaltılmasına yönelik ilk tespitler hazırlanan birinci kalkınma planında yerini alırken, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasına yönelik vurgu ise ancak ikinci kalkınma planında yerini alabilmiştir. Kalkınmanın terörle olan ilişkisi ve bölgesel gelişmeye etkisi ise ancak 1980 sonrasında hazırlanan kalkınma planlarında yer almaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı , 2013).

Türkiye, bölgesel dengesizliklerin sıkıntılarını en acı şekilde hisseden ülkelerden birisidir. Özellikle planlı kalkınma döneminden itibaren bölgesel dengesizliklerin giderilmesine yönelik çeşitli kamusal önlemlere başvurulmuştur. Ancak bu yöntemler bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılmasına fazlaca katkı sağlayamamıştır. Kamunun bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmaya yönelik sıkça başvurduğu yöntemlerin başında yatırım teşvikleri uygulaması gelmektedir. Türkiye'de teşvik politikaları bölgesel temelli olmaktan ziyade Kalkınmakta Olan Yörelere (KÖY) bazında uygulanmıştır. KÖY ise il hatta ilçe bazında belirlenmiştir. Görece gelişmiş bölgelerdeki bazı geri kalmış il ve ilçeler de KÖY kapsamına dahil edilmiştir. Kalkınma planlarının gelişmenin önündeki engelleri kaldırmaması nedeniyle bölgeler arasında ciddi kalkınmışlık farkları da ortaya çıkmıştır. Türkiye'de en geri kalmış bölgeler sırasıyla; Doğu Anadolu Bölgesi, Güney Doğu Anadolu Bölgesi ve Karadeniz Bölgesi'dir. Marmara Bölgesi, Ege Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesi görece daha gelişmiş

bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Akdeniz Bölgesi ise ortalamayı temsil etmektedir. Bununla birlikte, bölgelerin gelişmişlik seviyeleri alt birimler bazında homojen de değildir. Gelişmiş bölgelerde geri kalmış yöreler görülebildiği gibi, geri kalmış bölgeler içerisinde de gelişmiş yörelere rastlanabilmektedir. Bu gerçekten hareketle, Türkiye’de bölgesel kalkınma yerine, yöresel kalkınma politikasına dayalı politikalar geliştirilmiştir. Teşvik politikalarında da geri kalmış bölgeler yerine, il hatta ilçe temelli, KÖY sınıflamasından hareket edilmiştir (Uysal, 2011: 113-120).

Türkiye’de en geri kalmış bölgeler sırasıyla; Doğu Anadolu Bölgesi, Güney Doğu Anadolu Bölgesi ve Karadeniz Bölgesi’dir. Marmara Bölgesi, Ege Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesi görece daha gelişmiş bölgelerdir. Akdeniz Bölgesi ise ortalamayı temsil etmektedir. Bununla birlikte, bölgelerin gelişmişlik seviyeleri alt birimler bazında homojen de değildir. Gelişmiş bölgelerde geri kalmış yöreler görülebildiği gibi, geri kalmış bölgeler içerisinde de gelişmiş yörelere rastlanabilmektedir. Bu gerçekten hareketle, Türkiye’de bölgesel kalkınma yerine, yöresel kalkınma politikasına dayalı politikalar geliştirilmiştir (Arslan, 2007: 411).

Aşağıda Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan tüm kalkınma planlarında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne ilişkin yapılan vurgulara ve tespitlere değinilmiştir. Bölgenin kalkınması ile terör bağlantısının kalkınma planlarında yer aldığı ifadelere dikkat çekilecektir. Hükümetlerin gelecek planlarında kalkınma ve teröre ilişkin Türkiye’nin önüne koydukları hedefler aktarılacaktır.

1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın girişinde öncelikli olarak amaç konusuna dikkat çekilmektedir. Yüzlerce sayfadan oluşan planda kalkınmayı ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır. İnsan hak ve hürriyetlerini, milli dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak bir demokratik düzene vurgu yapılmaktadır:

Türk milletinin, Anayasamızda açık ifadesini bulan iktisadi ve sosyal hayatı, keyfi ve plansız davranış tecrübelerine son verip adalete, tam çalışma esasına ve herkesin insan haysiyetine yaraşır bir yasayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenleme arzu ve azmine uygun olarak; Milli tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararına, gerektirdiği önceliklerle yöneltmek ve iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek üzere Birinci Beş. Yıllık (1963 - 1967) Kalkınma Planı hazırlandı. Planda yer alan tespitlere göre büyük kütleler çok kötü şartlar içinde ve uygarlık araçlarından yoksun olarak yaşamaktadır. Okuma yaşında bulunan ve bu yaşı aşmış çocukların yüzde 60'ı okuma.yazma bilmemektedir. Köylerin yüzde 53'ü, kasabaların yüzde 55'i içme suyundan yoksun veya yeteri kadar içme suyu bulamayacak durumdadır. Nüfusun yüzde 69'u elektrikten faydalanamamaktadır. Doğan her 1000 çocuktan 165'i bir yıl içinde ölmektedir. Nüfusun yüzde 2,5'u veremlidir. Buna karşılık 4 bin kişiye bir doktor düşmektedir. Şehir konutlarının yüzde 30'u oturulamayacak durumdadır. En büyük üç şehirdeki nüfusun yüzde 30'u tek odalı evlerde yaşamaktadır. Gecekondularda yaşayan insan sayısı 1,2 milyondur. Nüfus artışıyla gittikçe büyüyen kütlelerin ihtiyaçlarının karşılanması ve yaşama seviyelerinin yükseltilmesi şarttır. (DPT, 1963:2).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Türkiye'de çeşitli bölgeler arasında gerek iktisadi faaliyet hacmi ve gelir seviyesi, gerekse en geniş anlamıyla sosyal hizmet ve tesisler bakımından büyük dengesizlik olduğuna dikkat çekilmektedir. Türkiye'nin planlı kalkınmasının ikinci büyük toplumsal amacının, bölgeler arasında oluşan dengesizliğin azaltılması ile bölgeler arası dengeli bir kalkınmanın sağlanmasına yöneltildiği ifade edilmektedir. Sosyal ve ekonomik bakımdan geri kalmış bölgelerin zaten çok dar olan imkânlarıyla biriken yetersiz fonlar buralardan nüfusla birlikte gelişmiş bölgelere doğru akmaktadır. Geniş ölçüde iktisadi tedbirler alınmadan durdurulmasına imkân olmayan bu durum sebebiyle en yoksul bölgeler daha fazla yoksullaşmaktadır. Geri kalmış bölgelerle gelişmiş bölgeler arasındaki ayırım gittikçe açılmaktadır. İllerin ekonomik faaliyet hacimleri ve gelir seviyelerinin bir indeksi olarak ödedikleri vergiler, özellikle gelir vergileri gösterilebilmektedir. Gelişmiş illerin ödedikleri vergilerin genel vergi gelirleri içindeki payı artmış buna karşı geri bölgelerinki azalmıştır. Bu durum gelişmiş illerin gittikçe memleket ortalama gelişmesinin üstüne çıktıklarını, geri illerin ise ortalamanın gittikçe daha çok altına düştüğünü göstermektedir. Ekonomik faaliyet hacmi bakımından iller arasındaki ayırımlar gittikçe büyümektedir. Tarım gelirinden vergi alınmadığı ve dolayısıyla vergi

indekslerinin illerin ekonomik faaliyetleri hakkında yalnız başlarına yeterli bir gösterge olmayacakları haklı olarak ileri sürülebilir. Vergiye tabi gelirleri düşük olan illerin tarım geliri durumları da tahmin edileceği gibi aşağı yukarı aynıdır. Türkiye'de köylü nüfus başına tarım geliri ortalaması 100 kabul edilirse, Artvin'in köylü nüfus başına tarım geliri 45; Bitlis'in 48; Diyarbakır'ın 65; Hakkâri'nin 41; ve Kars'ın 93 tür. Bu durum vergi ödeme ölçülerimize göre geri durumda olduğunu kabul ettiğimiz illerin tarım geliri ölçüsü bakımından da Türkiye ortalamasının altında olduğu göstermektedir.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1963:53,54).

2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

Türkiye 1963 yılında ilk kalkınma planını yaparken yeni hedefleri içeren kalkınma planı 1968 yılında Süleyman Demirel imzasıyla DPT tarafından yayınlanmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın temel gelişme hedefi gayrisafi milli hasılayı 1967-1972 yılları arasında yüzde 40,3 artırmak olarak belirlenmiştir. Planın amacı kalkınma hızını yalnızca 1967 - 1972 yılları arasında yükselebilmeyi değil, aynı zamanda ekonomik sosyal yapıyı hızlı bir gelişme temposunu 1972 yılı ötesinde de devam ettirebilecek bir üretim gücüne eriştirmeyi hedef olarak almıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kalkınmaya da dikkat çekilen ikinci planda yer alan tespitlere göre Türkiye ekonomisinin karşılaştığı yapısal güçlüklerin ortadan kaldırılması ve kaynakların en etkin bir şekilde kullanılması zorunludur. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde, Türk ekonomisinin yüksek bir kalkınma hızını devam ettirebilmesi seçilen hedeflere varmadaki kararlılığa bağlı olacaktır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı şehirleşmeyi gelişmenin bir göstergesi olarak kabul etmekle birlikte, şehirlerde yaratılan iş imkânları ölçüsünde artan bir şehirleşmeyi ifade eden bir 'Dengeli şehirleşmeyi söz konusu etmiştir. Böylece, son yıllara kadar şehirleşmeyi iktisadi ve sosyal kalkınmanın bir unsuru olarak değerlendiren bir anlayış ortaya çıkmamış bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'de bölgeler arası dengesizlikleri giderici yönde geliştirilmesine çalışılan politikaların ve bu amaçla alınan tedbirlerin başarısını

kısıtlamıştır. Yukarıda açıklandığı gibi bölgeler arasında dengeli bir gelişmenin sağlanabilmesi, şehirleşmenin bu bilinçle geliştirilmesine bağlı bulunmaktadır. Bu anlayış içinde ele alınmayan iskân konulan da sorunun çözümü için yeterli bir uygulamaya erişememiştir. 1963-1966 yılları arasında özellikle Doğu'daki geri kalmış illere yapılan yatırımların toplam yatırım içindeki yüzdesi yüzde 11'den sırasıyla yüzde 18, yüzde 23'e yükselmekle beraber iktisadi gelişme sınırlı kalmıştır, iktisadi yatırımların geri kalmış bölgelere yöneltilmesi için alınan teşvik tedbirlerinden yatırım indirimi uygulaması Doğu ve Güney-Doğu bölgelerinde birkaç örnekten ibaret kalmıştır. Geri kalmış bölgelerin gelişmesinde bir araç olarak düşünülen düzenli sanayi bölgeleri kurulamamıştır. Sosyal hizmetlerin durumunda bir iyileşme vardır, kamu sektörü yatırımları bu amaçla geri kalmış bölgelere yöneltilmiştir. 1960'ta Doğu illerinde nüfus doktor oranı 11 bin 400 iken bu oran 1965'te 7.700 olmuştur, öğrenci derslik oranlarında ise bir yükselme olmuştur. Geri kalmış bölgelerde hızla gelişip çevresini etkileyebilecek merkezlerin doğma gücünde olduğunu bugünkü şehirleşme durumu göstermektedir. Türkiye'de şehirleşme hızı yüksek olmamıştır. 10.000'den fazla nüfusu olan topluluklarda 1927'de toplam nüfusun yüzde 16,4'ü yaşıyordu. Bu oran 1950'de yüzde 18,5'e, 1965'te yüzde 29,9'a çıkmıştır. Böylece 38 yılda şehirler 6.651.894 nüfus kazanmıştır. İl ve ilçe merkezlerini de şehir olarak kabul eden tanıma göre ise şehirli nüfusu 1927'de yüzde 24,2 iken 1965'te yüzde 34,4'e varmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı :1968:2, 265).

3.Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda birinci ve ikinci plana göre farklı olan unsur bölgesel kalkınma ve yatırımlara değinilmemesidir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik değerlendirmelerde bu planda yer almamıştır. Üçüncü Plan döneminde yapılacak olan kamu yatırım harcamaları, öngörülen sanayileşme amacı, üretim yapısı ve yöresel gelişmişlik farkları esas alınarak tespit edilmiştir. Üçüncü Plan döneminde toplam yatırımlar içinde önemli yer tutan kamu toplam yatırımları yılda

ortalama yüzde 13.2 artarak 1977 yılında 39.6 milyar liraya ulaşacaktır. Kamu yatırımlarının gayrisafi millî hasıla'daki payı 1972'de yüzde 11.1'den 1977'de yüzde 14.2'ye yükselecek ve toplam kamu harcamaları içindeki payı yüzde 35.3'den yüzde 42.2'ye çıkmış olacaktır. (Devlet Planlama Teşkilatı, 1973: 178).

4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki kalkınmanın önemi üçüncü planda yer almazken dördüncü planda yer bulmuştur. 1979 yılından başlaması öngörülen planda Güneydoğu'daki kalkınma oranlarının düşüklüğü dördüncü planda rakamlarla vurgulanmıştır. I. Plan döneminde kamu yatırımlarından kalkınmada öncelikli yörelerin aldığı pay yüzde 34,7, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin aldığı pay ise yüzde 19,6'dır. Ancak bu yatırımların sektörel dağılımına bakıldığında, büyük bir bölümünün hizmet yatırımlarından oluştuğu görülmektedir. Üretken yatırımlardan alınan pay ise nüfus payının altında kalmaktadır. II. Plan döneminde geri kalmış bölgelerin kamu yatırımlarından aldığı pay I. Plan dönemine oranla düşerek, Kalkınmada Öncelikli Yörelere için yüzde 28,6, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri için yüzde 17,1 olmuştur. Bu dönemin bir başka özelliği de, geri kalmış bölgelerin, diğer sektörlerle oranla, tarım sektöründen aldığı yüksek paydır. Buna karşılık özellikle sanayi yatırımlarından alınan pay çok düşük olmuştur. III. Plan döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kamu yatırımlarından aldığı pay daha da düşmüş, Kalkınmada Öncelikli Yörelerin payı ise biraz artış göstermekle birlikte yine de bu yörelerin nüfus payı olan yüzde 40'ın çok altında kalmıştır. IV. Planda sınılaşma amacının yanı sıra, sanayinin yurt düzeyine yayılması, ülkenin ekonomik coğrafyasının değiştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu nedenle Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun hızla sınılaşmasına büyük önem verilecektir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979:76, 239).

Geri kalmış bölgelerin, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin hızla gelişmesini sağlamak amacıyla, bu bölgelere ait sorunlar bir bölge gelişme anlayışı çerçevesinde de topluca ele alınacak gelişmeyi başlatacak ve gelişmenin temel unsuru

olacak büyük projelerin hazırlanması bu planda dikkat çeken hususlar arasında yerini almıştır. Plan kapsamında öngörülen hedeflere bakıldığında saptanan gelişme projelerinin yıllık programlarla uygulamaya sokulmasının sağlanması dikkat çekmektedir. Bu bölgelerde ortaya çıkan çok amaçlı gelişme projelerinin gerçekleşmesi Devlet Planlama Teşkilatının sorumluluğunda ilgili kamu kuruluşları arasında gerekli eşgüdüm sağlanarak gerçekleştirilecektir. Bu bölgelerde yapılacak yatırımların konu ve büyüklük seçiminde, dış pazarlar açısından taşıdığı coğrafi konum özellikleri dikkate alınacaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin tarım kesiminde mevcut potansiyelden en üst düzeyde yararlanılması, mevcut ve gelecekteki önemli somut projelerin işlerliği, ekonomik ve toplumsal yararın istenilen ölçekte sağlanması ve toplumsal yapıda gerekli değişikliklerin gerçekleştirilmesi için toprak - insan ilişkisinin düzenlenmesi ön koşul olarak belirlenmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979:293).

5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Terörün etkilerinin hissedilmeye başlandığı ve Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde hazırlanan beş yıllık kalkınma planında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki kalkınmanın önemine dikkat çekilmektedir. Planın ilke ve politikalar bölümünde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere Kalkınmada Öncelikli Yörelere kalkındırılması ve böylece bu bölgeler ile diğer bölgeler ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının zaman içinde azaltılarak giderilmesi temel hedef olarak görülmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde, özellikle Ortadoğu pazarına yönelik, taşıma maliyetlerine duyarlı mal üreten işletmelerin kurulmalarının teşvik edilmesine dikkat çekilmektedir. Planda, başlıca hedef Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri olmak üzere, Kalkınmada Öncelikli Yörelere gelişmesini hızlandırmak ve refahı yaygınlaştırmaktır. Beşinci Plan Döneminin en önemli tarımsal gelişme yatırımı olan Güneydoğu Anadolu Projesinin birinci safhasını teşkil eden Atatürk Barajı ve sulamasının her türlü imkân kullanılarak aksatılmadan yürütülmesine gerektiğine dikkat çekilmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1984:163-193).

6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

1980'li yılların sonunda hazırlanan altıncı plan ile kırsal kesimdeki kalkınma ve gelişmenin önemine dikkat çekilmektedir. Terör konusuna değinilmeyen Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde hazırlanan altıncı planda öncelikli hedefler arasında kırsal kesimde yaşayanların ürettiği malların değerlendirilmesi ve gelirinin yükseltilmesi amacıyla gerekli önlemler alınması yer almaktadır. Kalkınmada Öncelikli Yörelere diğer bölgelerle olan farklılıklarının azaltılması konusundaki çabalar sürdürülmesine dikkat çekilirken. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında bulunan sulamaya ve orman tesisine uygun alanların etkin kullanımına, su ürünleri, hayvancılık ve bitkisel üretim potansiyelinin en iyi şekilde değerlendirilmesine yönelik araştırma ve uygulama çalışmalarına devam edileceği vurgulanmaktadır. Plan döneminde mevcut sulama şebekelerinin bakım ve onarımlarının yapılarak etkinliklerinin artırılması yanında 750 bin hektar alanda yeni sulama şebekesi kurulması da öngörülmektedir. Altıncı Kalkınma Planının 'Kalkınmada Öncelikli Yörelere' başlıklı bölümünde yer alan hedeflere göre başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere, Kalkınmada Öncelikli Yörelere ekonomik, sosyal ve kültürel yönden kalkındırılması ve böylece bu bölgeler ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının en kısa zamanda azaltılması temel amaçtır. Söz konusu bölgelerde ekonomik ve sosyal gelişme ve bütünleşmeyi sağlamak üzere gerekli politika ve planlama araçlarının uygulamaya aktarılması sağlanacaktır. Planda yer alan değerlendirmelere göre Kamu kaynaklarının tahsisinde bölgelerin gelişme potansiyeli dikkate alınarak Kalkınmada Öncelikli Yörelere lehine bir uygulama yapılacaktır. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) yanında sosyal amaçlı yeni programlara ağırlık vererek bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları azaltılacaktır (Devlet Planlama Teşkilatı, 1989: 3,37, 319).

7.YedinciBeş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Geçmiş yıllarda yayınlanan kalkınma planlarının aksine kalkınma ve terör ilişkisine en ciddi vurgu Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yapılmaktadır. Bu plan

döneminde bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması, Kalkınmada Öncelikli Yörelere yaşayan nüfusun refah düzeyinin yükseltilmesi ve göç eğilimlerinin istikrarlı bir dinamiğe kavuşturulması hedeflerine ulaşmak bakımından, bölgesel gelişme ve fiziki planlama çalışmalarına önem verilmesine ihtiyaç bulunduğu belirtilmektedir. Planda bölgesel gelişmeyle ilgili ifadeler yer almaktadır. Türkiye genelinde yer alan her bölgenin farklı imkanlara, özelliklere ve sorunlara sahip olması, sektörel tercihlerle mekansal analizin birlikte ele alındığı yeni bir planlama yaklaşımını zaruri olduğuna dikkat çekilen yedinci planda bölgesel gelişme çalışmalarından, bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması, geri kalmış bölgelerde yaşayan nüfusun refah düzeylerinin yükseltilmesi, göç eğilimlerinin istikrarlı bir dinamiğe kavuşturulması hedeflerine ulaşmak bakımından VII'nci Plan döneminde yararlanılacağı ifade edilmektedir. VII'nci Plan öncesi dönemde Kalkınma Planları ile getirilen Kalkınmada Öncelikli Yörelere politikaları ve tedbirleri, geri kalmış bölgelerin kalkınmasında ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılmasında olumlu gelişmeler sağlmasına rağmen, bölgelerarası dengesizliklerin sürmesi sorun olmaya devam etmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, özellikle bazı illerde görülen terör olayları azalmasına rağmen, toplumsal huzursuzluğa yol açarken yeni yatırımları engellerken mevcut tesislerin de işletilmesini güçleştirdiği dile getirilmektedir. Bu durum iç göçün hızını kentleşme imkanlarının üstünde tutarken kalkınma faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da nitelikli işgücü ve sermaye yetersizliği, pazarlama güçlükleri ve özellikle Irak pazarının kapalı oluşu, özel girişimcilerin yatırım yapma arzusunu azaltmakta ve aynı zamanda mevcut tesislerin düşük kapasite ile kullanılmasına neden olmaktadır. VI'ncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Türkiye'nin nispi olarak geri kalmış illerinden oluşan Kalkınmada Öncelikli Yörelere daha hızlı gelişmesini sağlamak için kamu maliyesi, yatırımlar ve personel politikaları alanındaki uygulamalara, özellikle Birinci Derecede Öncelikli İllere ağırlık verilerek devam edilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde coğrafi bir bütünlük arz eden iller için, bölge ve alt bölge bazında ayrıntılı çalışmalar yapılarak bir Aksiyon Planı uygulamaya konulmuştur. Yine Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki

illeri kapsayacak şekilde, bu illerin bazı ihtiyaçlarını ivedilikle karşılamak için, 1994 yılında Acil Destek Programı uygulanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995: 16,170).

8. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda diğer yedi planda görülmeyen ve bölgesel gelişmenin önemine dikkat çekilmesi açısından 'Uzun Vadeli Strateji' vurgusu yapılmaktadır. Planın Türkiye'de Bölgesel Gelişme başlıklı bölümünde yer alan ifadelerle göre bölgesel gelişme konusunda önemli mesafeler alınmasına rağmen, bölgelerarası gelişmişlik farkları sorun olmaya devam etmektedir. 1996 yılında yapılan bölgelerin sosyoekonomik gelişmişlik endeksi sonuçlarına göre, Marmara (1,69), Ege (0,5), İç Anadolu (0,46) ve Akdeniz (0,06) Bölgeleri Türkiye ortalamasının üzerinde; Karadeniz (-0,54), Güneydoğu Anadolu (-1,03) ve Doğu Anadolu (-1,13) Bölgeleri ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Bölgeler itibarıyla kişi başına GSYİH endeks değeri; 1983-1998 döneminde Türkiye 100 iken; Marmara (156) ve Ege (125) Bölgelerinde Türkiye değerinin üzerinde; Karadeniz (68), Güneydoğu Anadolu (56) ve Doğu Anadolu (41) Bölgelerinde Türkiye endeks değerinin altında kalmıştır. Akdeniz (95) ve İç Anadolu (91) Bölgeleri ise, Türkiye ortalama ortalamasına en yakın endeks değerlerine sahiptir. (60). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde güven ortamının sağlanması ve makroekonomik istikrarın gerçekleştirilmesi ile birlikte, bu bölgelerimizde ekonomik gelişmelerin yeni bir ivme kazanması beklenmektedir. Ancak, bu bölgelerimizde nitelikli işgücü, girişimcilik yetersizliği ve pazarlama sorunları, ekonomik gelişmenin önündeki başlıca darboğazlar olarak önemini korumaktadır. Bölgelerarası göç sorun olmaya devam etmektedir. Bölgelerarası göç yanında, aynı bölgede kırsal yörelerden kentlere doğru da bir göç yaşanmaktadır. Göçün olumsuz etkileri, Ankara, Bursa, İstanbul ve İzmir'e ilave olarak Adıyaman, Antalya, Diyarbakır, Batman ve İçel illerinde ağırlıklı olarak hissedilmektedir. Bölge içi bu göçler, bölgede mevcut nüfusu barındırmada yetersiz olan kentleri, kentsel altyapı, işsizlik, konut, eğitim, sağlık gibi ağırlaşan sosyoekonomik problemlerle karşı karşıya bırakmıştır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde, 1990 sonrasında, terör nedeniyle kırsal kesimden kentlere ve özellikle Adıyaman, Diyarbakır, Van, Şanlıurfa gibi bölge merkezlerine doğru yaşanan toplu göçler, bu kentlerin nüfusunda önemli oranda artışlara yol açmıştır. Nüfus artış hızının yüksekliği geçim koşullarını güçleştirirken, kamu hizmetlerinin ve istihdam olanaklarının yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Bu nedenle, VII. Plan döneminde; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerimizde bazı ihtiyaçların hızla karşılanması için bir Aksiyon Planı ve Acil Destek Programı uygulanmıştır. Bölge kalkınmasını olumsuz yönde etkileyen terörün ortadan kaldırılıp, huzur ve güvenliğin sağlanmış olması, bölgede bozulan sosyoekonomik dengesizliklerin giderilerek, bölgesel gelişmeyi hızlandıracak projelerin uygulanmasına imkan vermiştir. Ülke ortalaması ile karşılaştırıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki, eğitim seviyesinin düşüklüğü, nüfus planlaması faaliyetlerinin yeterince etkinleştirilememesi, anne ve çocuk sağlığındaki bozukluklar ve kadının statüsünün yeterince geliştirilememesi dikkat çekmektedir. VII. Plan döneminde bölgesel gelişme projeleri ile bölge planlaması çalışmaları hızlandırılmıştır. Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesel Gelişme Projesi tamamlanarak uygulamaya konulmuş, Doğu Karadeniz (DOKAP) ve Doğu Anadolu (DAP) Bölgesel Gelişme Plan çalışmaları ise devam etmektedir. Doğu Akdeniz Bölgesel Gelişme Projesi ve Marmara Bölge Planının hazırlık çalışmaları sürdürülmektedir. Güneydoğu Anadolu Projesinde öngörülen fiziki ve sosyal altyapı proje yatırımlarına devam edilmektedir. Kırsal alanda yaşayan nüfusun gelirini artırmak ve işsizliği azaltmak için yöresel potansiyeli bulunan; turizm, el sanatları, hayvancılık dokumacılık gibi alanlarda girişimciler desteklenecektir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde terörün yok edilmesine yönelik çabalar paralelinde, bu yörelerdeki köylerini terk etmek zorunda kalan yurttaşlarımızdan, dönüş yapmak isteyenler için ekonomik ve sosyal alt yapının sağlanmasına önem verilecektir (Devlet Planlama Teşkilatı, 2000: 62, 71).

9. Dokuzuncu Beş Kalkınma Planı (2007-2013)

1 Temmuz 2006 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı ile geçmiş dönemlerde hazırlanan plan ve projelere bazı atıflar yapılmaktadır. Resmi Gazete’de yayınlanan planda kalkınma ve bölgesel gelişmelerle ilgili değerlendirmelerde yoğun göç ve çarpık kentleşmenin oluşturduğu uyum sorunlarının terör ve asayiş başta olmak üzere toplumsal bütünlüğü ve uyumu zedeleyici ortamlar hazırladığına dikkat çekilmektedir. Bu kapsamda, ulusal ve yerel düzeyde, topluma entegrasyon ve aidiyet duygusunu geliştirici önlemlerin alınması ve bu alanlarda yerel yönetimlerin kapasitelerinin ve STK’larla diyalogun artırılması ihtiyacı bulunduğu belirtilmektedir. Geçmiş dönemlerde hazırlanan Güneydoğu Anadolu Bölgesel Kalkınma Projesi (GAP), Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesel Gelişme Projesi (ZBK), Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP) ve Doğu Anadolu Projesi Ana Planının (DAP) uygulamaları ile Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi (YHGP) çalışmaları bu planda da devam etmektedir. Bu projeler, GAP hariç olmak üzere, sadece sektörel tahsisler kapsamında sınırlı finansman imkanı bulabilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde, geçmişte terör nedeniyle köylerini terk etmek zorunda kalan yurttaşlarımızdan geri dönüş yapmak isteyenler için, ekonomik ve sosyal alt yapının sağlanması çalışmalarına devam edilmesine yönelik tespitler yer almaktadır. Toplumsal ve kültürel alanlarda yaşanan hızlı değişim ve ekonomik dalgalanmalar ile iç göç ve buna bağlı olarak ortaya çıkan istihdam ve kentsel uyum sorunlarının yaşandığı bir ortamda, suç örgütlerinin bilgi ve iletişim teknolojilerinden de yararlanarak uluslararası ve organize şekilde faaliyette bulunmaları başta terör olmak üzere örgütlü suçlarda bir artış eğiliminin ortaya çıkmasına neden olduğu ve iç güvenlik konusunun VIII. Plan döneminde de önemini korumaya devam ettiği hatırlatılmaktadır. Terör ve terörün finansmanı ile mücadele, yasa dışı göç ve iltica hareketleri, insan ticareti, organize suçlar, uyuşturucu madde kullanımı ve bağımlılığı ile mücadele konularında bazı gelişmeler kaydedilmesine rağmen Plan hedeflerinin gerisinde kalmıştır. Kolluk kuvvetleri arasındaki koordinasyon eksikliği, suçun oluşmadan önlenmesi amacıyla yürütülmekte olan istihbarat faaliyetlerinde ilgili kurumlar

arasında yeterli eşgüdümün sağlanamaması ve delilden sanığa ulaşılmasına önemli girdi sağlayan kriminal altyapının güçlendirilerek ülke geneline yaygınlaştırılmaması önemini koruduğu aktarılmaktadır (Resmi Gazete, 2006: 45, 47, 49, 53).

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan ve yukarıda değinilen kalkınma planlarının önemli bir bölümünde bölgesel gelişmişlik ve kalkınma vurgusu yapılmaktadır. Her plan dönemde bir önceki dönemde yapılanlara yer verilmektedir. Tespitlere rağmen uygulamalar noktasında sorunlar yaşandığını hedeflerin bir sonraki planda yer almasında ortaya çıkmaktadır. Kalkınma planlarında yer alan ciddi hedeflerden biri olan GAP'a yönelik yatırımlara verilen önemin Turgut Özal döneminde kurulan hükümetler ve Ak Parti hükümetleri döneminde arttığı ortaya çıkan önemli sonuçlar arasında yerini almaktadır. Türkiye'de hükümetler GAP'a önemli miktarda kaynak tahsisi yapsa da harcamada bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Bu da işsizlik oranlarının artmasına terör ortamının gelişmesine de neden olmuştur . Türkiye ne yapıp edip GAP Projesi'ni bir an önce bitirmelidir(Bol, 2012).

B. 1980 ÖNCESİ VE SONRASI HÜKÜMET PROGRAMLARINDA GÜNEYDOĞU VE TERÖR

1. Ulusu Hükümeti (20.09.1980-13.12.1983)

Türkiye’de son yıllarda gündeme gelse de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin kalkınmasına 1980 yılından sonra kurulan tüm hükümetler döneminde de farklı önem derecelerinde ilgi gösterilmiştir. Tek partinin yanı sıra koalisyon hükümetlerinin yönetiminde özel olarak terörün yatırımla ilişkisine dikkat çekilerek bölgenin kalkınmasının zorunlu olduğuna dikkat çekilmiştir. Hatta Turgut Özal’ın Başbakanlık yaptığı dönemlerde Güneydoğu’nun kalkındırılması ‘milli vazife’ olarak nitelendirilmektedir. Ancak uygulamalar ile vaatlerin gerçekleşmesi arasında uçurum olduğu her hükümet programında tekrar edilen aynı satırlarda görülmektedir. Güneydoğu konusu 80 sonrası kurulan ilk hükümet olan Ulusu’nun hükümet programında da yer almaktadır. Ulusu Hükümet Programı’nda Güneydoğu konusu ile ilgili dikkat çeken şu ifadeler yer almaktadır: *“Geri kalmış bölgelere, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya öncelik verilmek suretiyle, yerli kaynaklar ve yerli işgücü göz önüne alınarak bölgesel sanayi potansiyellerinin tesisine gayret sarf edilecektir.”*Bu sözle, terörün etkilerinin ilk hissedilmeye başladığı Ulusu hükümeti döneminde de kalkınmaya dikkat çekilmesine rağmen kaynak aktarımı başta olmak üzere çok sayıda konu ihmal edilmiştir (Kırkdördüncü Hükümet, 1980).

2. I. Özal Hükümeti (13.12.1983-21.12.1987)

Güneydoğu Anadolu Projesi’nin (GAP) mimarı olarak gösterilen Turgut Özal’ın ilk Başbakanlık yaptığı kurduğu hükümeti döneminde bölgesel kalkınmanın önemine vurgu yapılmaktadır. Özal’ın Hükümet Programı’nın sosyal ve ekonomik gelişmişlik kısmında GAP öncelikli olarak görülmektedir. Özal’ın Meclis’te parti programı konuşmasında da konunun önemine farklı yaklaşımlarla dikkat çekilmiştir. Anarşi ve terörün yayılışının devletin iktisadi gücü ile ters oranlığı olduğu anlatılmaktadır. Ülkede

ekonomik istikrarın bozulduğu dönemlerde anarşik olaylarda büyük sıçrama ve gelişme olduğunun altı çizilmiştir. Hükümet programında Özal'ın konuyla ilgili değerlendirmeleri ise şu tespitlerle yer almıştır:

Sosyal ve iktisadi faydaları yönünden Güneydoğu Anadolu Projesi'ni birinci öncelikli bir proje sayıyor, bu projenin kısa zamanda tamamlanabilmesi için gerekli bütün tedbirleri almayı milli bir vazife addediyoruz. Muhterem milletvekilleri, başta DOĞU ve GÜNEYDOĞU ANADOLU bölgeleri olmak üzere, yurdumuzun değişik bölgelerindeki iktisaden geri kalmış yörelerimizin geliştirilmesi, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması, refahın yurt sathına dengeli yayılması başlıca hedeflerimiz arasındadır. Anarşi ve terörün yayılışı devletin iktisadi gücü ile ters orantılıdır. Ülkede ekonomik istikrarın bozulduğu dönemlerde anarşik olaylarda büyük bir sıçrama ve gelişme görülmektedir. Aşırı enflasyonun, yokluk ve kıtlıkların, işsizliğin hakim olduğu bir ortam demokratik rejimin tartışılmasına, komünizme, aşırı cereyanlara, bölücülüğe, anarşi ve teröre çıkartılmış en güzel davetiyedir. Demokratik rejimi, insan hak ve hürriyetlerini korumanın, sosyal dengesizlikleri gidermenin önde gelen şartı ülkenin iktisaden güçlü olmasıdır(Kırkbeşinci Hükümet, 1983).

Özal'ın ilk kurduğu hükümette dahi kalkınma-terör konusuna vurgu yapılması sorunun çözümünün yıllar öncesinden görüldüğü ortaya koymaktadır. Ancak bu konu bazı dönemlerde ihmal edildiği için varlığını bugüne kadar devam ettirmiştir.

3. II. Özal Hükümeti (21.12.1987-09.11.1989)

Turgut Özal ikinci kez iktidara geldiğinde de hükümet programına Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kalkınma faaliyetlerini öncelikli gündem maddeleri arasına koymuştur. Özal bölgelerin makus talihini yenmenin akılcı temelini atıldığının altını çizmektedir. Özal'ın ikinci hükümetinde bölgeye yönelik atılan adımlara kısaca değinilmiştir. Dört yıllık Özal'ın ilk hükümeti döneminde 23 baraj tamamlanmıştır. Dört yılda 600 bin hektar civarında alan sulamaya açılmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi'ne yönelik yatırım programları ve kaynak aktarımı da devam etmiştir (Kırkaltıncı Hükümet, 1987).

4. Akbulut Hükümeti (09.11.1989-23.06.1991)

Turgut Özal'ın Güneydoğu Anadolu Projesi'ne yönelik somut adımları atmasının ardından bölgeye yönelik yatırımların yanı sıra sosyal ve kültürel adımlar Kasım 1989'da iktidara gelen Yıldırım Akbulut hükümeti tarafından da ortaya konulmuştur. Akbulut hükümetinde bölgesel gelişmişlik farkının azaltılmasının yanı sıra sosyal ve kültürel adımlara dikkat çekilmiştir. Bu durum terörün beslendiği kaynakların kurutulması adına yapılmıştır. Akbulut Hükümet Programı'nı açıkladığı Meclis konuşmasında Özal döneminde yapılan yatırımları açıklarken kendi hükümeti döneminde yapacağı vaatlere değinmiştir. Ancak hükümetin ömrünün yaklaşık 1,5 yıl olması bazı temas edilen konulara değinilmesinin de önüne geçmiştir. Yıldırım Akbulut'un Başbakan olduğu hükümet programında Güneydoğu Anadolu ve bölgesel gelişmişliğin artırılmasına yönelik şu tespitler yer almaktadır:

Türkiye Anavatan iktidarıyla, bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını asgariye indirerek, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizin kalkınmasına yönelik kalıcı temeller atmıştır. 41 Baraj tamamlanmıştır. Bu sayı yıl sonunda 51' e ulaşacaktır. Halen 62 baraj inşa halindedir. Son altı yılda 700 bin hektar civarında alan sulamaya açılmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi bütün hızıyla devam etmektedir. Atatürk Barajı ve Urfa Tüneli muhtemelen 1991' de hizmete girecek, Harran Ovası sulanmaya başlanacaktır. Tamimiyle renkli televizyon yayına iktidarımız döneminde geçilmiş, ikinci ve üçüncü kanal TV başlatılmış, ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgemiz için özel bir yayın kanalı devreye sokulmuştur. Televizyon haftalık yayın saati 1983 yılında 37 saat iken, 1989' da 213 saate yükselmiştir. Sosyal ve iktisadi faydaları yönünden Güneydoğu Anadolu Projesini birinci öncelikli bir proje saydık ve kısa zamanda tamamlanabilmesi için gerekli bütün tedbirleri almayı milli bir görev kabul ettik. (Kırkyedinci Hükümet, 1989).

5. VII. Demirel Hükümeti (21.11.1991-25.06.1993)

Turgut Özal'ın ardından kurulan Akbulut ve I.Yılmaz hükümetlerinin ömrünün kısa olmasının da etkisiyle bölgenin kalkınmasına yönelik ciddi adımlar atılmamıştır. Bu dönemlerde Turgut Özal tarafından başlatılan projelerin devam ettirilmesi fikri daha çok önem kazanmıştır. Özal'la başlayan tek parti iktidarının yaklaşık 10 yıl ülkeyi yönetmesi ile birlikte yatırım, kalkınma gelişmişlik düzeyinin artırılmasına yönelik çok sayıda vaat ve hedefin gerçekleşmiştir. Bunlara yukarıdaki Akbulut Hükümeti'nin programında değinilmiştir. Türkiye Süleyman Demirel'in yıllar sonra Başbakan olması

ile birlikte 1980 sonrası ilk koalisyon hükümetleri ile tanışmıştır. DYP-SHP koalisyonu Kasım 1991 yılından sonra 25 Haziran 1993 yılına kadar Türkiye'yi yönetmiştir. Demirel hükümetinin parti programında da 'Kalkınma' ve 'Terör' konularına vurgu yapılmıştır. Demirel Hükümet Programı'nı anlattığı Meclis konuşmasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki terör olaylarına dikkat çekmiştir. Türkiye'deki bölgeler arası gelişmişlik farklarının arttığını Demirel'in tespitleri ortaya koymuştur. Bölgesel Kalkınma Planı'nın hazırlanması Demirel'in vaatleri arasında yer bulmuştur. Demirel Meclis konuşmasında bölgeye yönelik şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

Bölgeler arasındaki dengesizliği gidermek, bölgelerarası toplumsal ve ekonomik bütünleşmeyi sağlamak kararındayız. Bu amaçla gerek ekonomik faaliyetlerin, gerek kamu hizmetlerinin dağılımında bu hedefin gerektirdiği altyapıyı hazırlayan ve destekleme mekanizmalarını kuran bir "Bölgesel Gelişme Politikası" uygulanacaktır. Gelişmiş bölgeler içinde de daha az gelişmiş yöreler bulunmakla birlikte, geri kalmışlığın coğrafi bir bütünlük gösterdiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine özel bir önem verilecektir. (Kırkdokuzuncu Hükümet, 1991).

6. I. Çiller Hükümeti (25.06.1993-05.10.1995)

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ani ölümünün ardından Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı olması siyasetin yeniden dizayn edilmesini de beraberinde getirmiştir. Demirel'in Cumhurbaşkanı olmasının ardından yapılan seçimlerde de tek partili bir iktidar ortaya çıkmamıştır. DYP'nin koltuğuna Tansu Çiller oturur. Meclis çatısı altında tek parti iktidarı ortaya çıkmazken, DYP-CHP-SHP koalisyon hükümetli kurulmuştur. Üçlü koalisyon hükümetinin gündeminde de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kalkınma ve terör ilişkisi yer verilir. Demirel'in ardından DYP'nin Genel Başkanı olan ve Parti Programını Meclis'te okuyan Başbakan Tansu Çiller, kapsamlı bir kalkınmanın önemli olduğuna dikkat çekmiştir. 1987 yılından itibaren uygulanan Olağanüstü Hal Uygulaması'nın kaldırılmasının yanı sıra terörle mücadelenin önemi de önemli vurgular arasındaki yerini almıştır. Çiller'in kalkınma, terör, yatırım, sosyal gelişim temasını işlediği konuşmasında şu ifadeler yer almaktadır:

Terörle mücadelenin yanı sıra, bölgenin ekonomik ve sosyal yönden kalkınması, yaşam koşullarının iyileştirilmesi, bozulan dengelerin düzeltilmesi, haksızlıkların önlenmesi ve istihdam olanaklarının artırılması, Güneydoğu politikamızın vazgeçilmez temelini oluşturacaktır. Bu amaçla, sağlam kaynaklara bağlanmış bir bölge planlaması hızla yürürlüğe konulacaktır. Kalkınmada öncelikli yörelerle diğer yöreler arasındaki gelişmişlik farklarını azaltmak ve bölgelerarası gelişmişlik açığını kapatmak, hükümetimizin üzerinde duracağı başlıca ülke sorunlarından biri olacaktır. (Ellinci Hükümet, 1993).

Çiller hükümeti döneminde bölgeler arasında toplumsal ve ekonomik bütünleşmeyi sağlamak için devletin bütün imkanlarının kullanılacağına dikkat çekilmektedir. Bu amaçla, gerek ekonomik faaliyetlerin gerek kamu hizmetlerinin dağılımında, bu hedefin gerektirdiği alt yapıyı hazırlayan ve destekleme mekanizmaları kuran bir "Bölgesel Gelişme Politikası" uygulanması kararı ortaya konmuştur. Gelişmiş yörelerde daha az gelişmiş İl ve İlçeler bulunmakla birlikte, gelişme ihtiyacının daha yoğun bulunduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin kalkınmasına yönelik özel plan ve projeler uygulanması ifade edilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yer alan 24 ilin kalkındırılmasını hızlandırmaya yönelik olarak hazırlanan ve uygulamaya konulan "Aksiyon Planı"nın, Yedinci eş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde hedeflerine ulaştırılacağına altı bu dönemde çizilmiştir. Çiller'in konuya ilişkin değerlendirmeleri ise şöyle olmuştur:

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel yönleriyle bir bölgesel Entegre Kalkınma Projesi olarak gerçekleştirilecek ve yörede yaşayan yurttaşlarımız başta olmak üzere, ülkemizin kalkınmasına ve mutluluğuna hizmet eden bir proje olarak önemle yürütülecektir. GAP kapsamındaki yatırımların hızlandırılmasına devam edilerek, projenin bütün üniteleriyle bir an önce gerçekleşip yörenin kalkınmasına giderek artan bir hızla hizmet etmesi sağlanacaktır. Bölgelerarası dengesizlikleri giderirken temel amaç, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri olmak üzere, kalkınmada öncelikli yörelerde kaynakları harekete geçirmek, üretimi arttırmak, yörenin ihracat potansiyelini en iyi şekilde değerlendirmek, bu yörelerde yaşayan yurttaşlarımıza yeni iş ve geçim imkanları sağlamak ve yörelerde yeni çekim merkezleri yaratma şeklinde olacaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yatırım potansiyelini artırmak için yeni teşvik araçlarına özel bir önem verilerek bu araçlardan yöre kalkınmasının dinamik unsurları olarak sürekli şekilde yararlanılacaktır. Tarımsal Sanayi ve Hayvancılığı geliştiren tedbirler getirilecektir. Yarım kalmış veya atıl durumda olan tesisler ekonomiye

kazandırılacaktır. Bu yörelerde büyük boyutlara varan işsizlik sorununun çözümünde, yöre koşullarını dikkate alan özel istihdam projeleri uygulanacaktır. Bölge kalkınmasına yönelik teşvikler sadece özel kesimin özendirilmesine yönelik olmayacak, kamu kesimi de sosyal ve ekonomik sorunların çözümünde ihtiyaç duyulan katkıyı sağlayacaktır(Ellinci Hükümet 1993).

Çiller'in okuduğu hükümet programında Güneydoğu'ya yönelik kapsamlı bir bakış açısı olmuştur. OHAL'in kaldırılması, teşvik mekanizmasının devreye alınması, yeni kalkınma planı gibi hedefler sorunun görüldüğü, tespitler için hangi adımların atılması gerektiğinin iyi anlaşıldığını ortaya koymaktadır. Ancak koalisyon hükümeti sebebiyle Çiller'in parti programında yer alan çok az sayıda bölgeye yönelik çalışmalar yapılmıştır. OHAL'in kaldırılması gerektiği tespiti yapılmasına rağmen bu adımın atılması on yıl daha sürmüştür. Yine kapsamlı teşvik paketleri çıkarılması ve uygulanması ise 2002 sonrasında kurulan tek parti hükümeti tarafından gerçekleştirilmiştir.

7. Erbakan Hükümeti: (28.06.1996-30.06.1997)

5 Ekim 1995'te kurulan II.Çiller Hükümeti Programı'nda Güneydoğu'ya yönelik atılması gereken adımlar tespit edilmesine rağmen koalisyon hükümetlerinin karar almada gecikmesi ve hükümetin ömrünün kısa sürmesi nedeniyle bu vaatlerin çok az bölümü hayata geçirilmiştir. Parti programında kalkınma konuları ise yer almamıştır. Sonrasında yine seçime gidilerek kurulan III. Çiller Hükümetinin vaatleri arasında da Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kucaklanacağı ifade edilmiştir. Ancak teröre karşı sert şekilde cevap verileceği de vurgulanmıştır. Ancak Güneydoğu'nun gelişmesini sağlayacak, kalkınma ve yatırım hamlelerine ise değinilmemiştir. Bölgeye yönelik gelişmişlik farklarını azaltmak için atılması gereken adımlar hükümet programında yer almamıştır. ANAP -DYP Koalisyonu ile kurulan II.Yılmaz Hükümeti'nde de kalkınma yerine terör ve bölgedeki huzur dile getirilmiştir. Ömürleri çok kısa süren Çiller ve Yılmaz hükümetleri döneminde Güneydoğu'ya yönelik kalkınma hamlelerine fazlaca değinilmezken Türkiye 1996 yılında yine sandığa gitmek zorunda kalmıştır. 28 Haziran 1996'da kurulan RP-DYP Koalisyon hükümetinde ise kalkınma ve terörün ilişkisine

yönelik somut hedefler ortaya konulmuştur. Başbakan Erbakan Meclis'teki Hükümet Programı konuşmasında terörle mücadeleye etkin olarak devam edilmesinin yanı sıra Doğu ve Güneydoğu'daki halkın refah seviyesinin artırılması konusuna tespitlerinde yer vermiştir. Erbakan parti programında yer alan konuşmasında bölgeye yönelik şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Terörle mücadelenin manevi ve psikolojik boyutu ihmal edilmeyecek, bu mücadeleyi yürüten güvenlik güçlerimizi zaafa düşürecek tartışmalara mahal verilmeyecektir. Doğu ve Güneydoğu bölgesinde yaşayan insanlarımıza refah ve huzur getirecek bütün ekonomik ve sosyal tedbirler alınacaktır. Birlik, beraberlik ve kardeşlik duyguları pekiştirilecektir. Hükümetimiz sorunların çözümü için genel tedbirlerin yanı sıra aşağıdaki tedbirleri de alacaktır. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde güvenlik nedeniyle köylerini terk etmiş vatandaşlarımızın güvenliği tekrar tesis edilerek isteyenlerin geri dönüşlerinin temini ve mağduriyetlerinin giderilmesi için her türlü imkan seferber edilecektir. Olağanüstü hal, gerekli tedbirler alınarak kaldırılacaktır. Geçici köy koruculuğu sistemi gözden geçirilecek ve aksayan yönleri ıslah edilecektir. Güneydoğu Anadolu Projesine hız kazandırılacaktır. Yörede yatırımları artırmak için devlet imkanlarının yanı sıra özel kesim daha etkin bir şekilde devreye sokulacaktır. Güneydoğu Anadolu Projesi çalışmalarına ve uygulamalarına özel önem verilecek, yeterli kaynak tahsis edilecek ve bu kapsamda yürütülen işlerin teminine uygun olarak tamamlanması sağlanacaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerimiz başta olmak üzere, Kalkınmada Öncelikli Yörelere kaynaklar harekete geçirilerek yeni istihdam imkanları yaratılacak, atıl durumda olan veya yarım kalmış tesisler ekonomiye kazandırılacaktır. Kalkınmada Öncelikli Yörelere, başta komşu pazarlar olmak üzere, dış pazarlara ihracat imkanları geliştirilecektir. "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Aksiyon Planı" uygulamalarına devam edilerek, bu kapsamda yer alan illerimizde kalkınma gayretlerine hız kazandırılacaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerimizde ve Kalkınmada Öncelikli Yörelereimizde işsizlik sorunlarını çözebilmek amacıyla, yerel kaynakları değerlendirmeye yönelik tarımsal gelişme Projeleri ve Kırsal Kalkınma Projeleri uygulamalarına devam edilecek, ihtiyaç duyulan yöreler için yeni projeler hazırlanarak uygulamaya konulacaktır. Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu bölgelerimiz ile KOP başta olmak üzere görece olarak geri kalmış yöreler için Bölgesel Kalkınma Projeleri hazırlanacaktır." Erbakan'ın konuşmasında dikkat çektiği konular arasında yeni bir kalkınma programına dikkat çekilmesi, bölgedeki işsizliğin azaltılması ve OHAL'in kaldırılmasına yönelik vaatleri daha önceki koalisyon hükümetlerinin vaatlerinin benzerleri olarak yerini almıştır. Ancak bu vaatleri yerine getirmek mümkün olmamıştır. (Elli dördüncü Hükümet, 1996).

8. III. Yılmaz Hükümeti (30.06.1997-11.01.1999)

Güneydoğu'nun kalkınması ve terörün beslendiği yerlerin kurutulmasına yönelik çok sayıda hedeflerin yer aldığı Erbakan'ın hükümet programı uygulamaya da vakit bulamamıştır. Erbakan hükümetinin vakti 28 Şubat sürecinin de etkisiyle kısa sürmüştür. Erbakan hükümetinin ardından 30 Haziran 1997'de ANAP-DSP-DTP Koalisyonu ile III. Yılmaz Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetin programında da Güneydoğu'ya yönelik politikaların önceliğine vurgu yapılmıştır. GAP Projesi'ne ağırlık verilmesinin yanı sıra bölgeye yönelik teşvikler konusu da öncelikler arasında yer almıştır. Hükümet Programı'nda geçmiş dönemlerde bir yaklaşıma gidilmiştir.. 'Güneydoğu'ya Yönelik Politikalar' başlığı yer almıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin Türkiye'nin ve Güneydoğu Anadolu'nun en önemli projesi olduğu ifade edilirken, bölgedeki tarımsal ve sınai üretimin artması ile üretilen enerjinin yurtiçinde kullanılması tüm ülke ekonomisini etkileyeceğinin önemi vurgulanır.. Hükümet programında bölgedeki yeni yatırım sahalarının açılmasının, bozuk olan gelir dağılımını iyileştireceğine işaret edilir. III. Yılmaz Hükümeti'nin programında bölgesel çalışmalar hakkında şu değerlendirmelere yer verilmiştir:

Bu manada bölgedeki tarım, tarımsal sanayi ve imalat sanayiinin gelişmesi için özel sektöre ve bölge girişimcilerine, küçük ve orta ölçekli işletmelere, esnaf ve sanatkarlara her türlü destek ve teşvik sağlanacaktır. Güneydoğu Anadolu'nun ekonomik ve sosyal kalkınmasını sağlamak için, bir yandan yöredeki özel yatırımlar teşvik edilirken diğer yandan kamu sektörünün bölgede gelişmeyi hızlandıracak öncü yatırımlar yapması sağlanacaktır. Güneydoğu Anadolu'da evlerde ve küçük işletmelerde fason imalat yapmayı özendirmek suretiyle bölgede istihdam olanaklarının yaratılması için gereken önlemler alınacaktır. Bölgede hayvancılığın yeniden geliştirilmesine yönelik projeler uygulamaya konulacaktır. Güvenlik nedeniyle köylerini boşaltma zorunda kalan vatandaşlarımızın sorunlarına sür'atle çözüm getirilecektir. Bölgede üretkenliği artırıcı bir yerleşim düzenlemesine geçilecektir. Bölgede güvenlik önlemleri nedeniyle kapatılmış okulların öğrencilerine eğitimde fırsat eşitliğini sağlayabilmek için yatılı bölge okullarının imkanları ve kapasiteleri geliştirilecektir. Bu çerçevede mesleki ve teknik eğitim olanaklarından da bölgenin daha fazla yararlanması sağlanacaktır. Geçmişte bölge ekonomisine önemli katkısı olan sınır ticaretinin önündeki engelleri kaldırmak için gereken önlemler alınacaktır. Sınır ticaretindeki bu düzenlemelerde, bölgedeki üreticimizi koruyacak ve kollayacak önlemlere önem verilecektir.

Böylece sınır ticaretinin yeniden bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınmasına katkıda bulunması sağlanacaktır. Güneydoğu Anadolu'nun, dolayısıyla tüm ülkemizin güvenliğine yönelik tehdit oluşturan, Kuzey Irak'daki otorite boşluğu giderilene ve Irak'ın toprak bütünlüğü sağlanıncaya kadar, bölgeye yönelik gerekli her türlü önlem alınmaya devam edilecektir (Elli beşinci Hükümet, 1997).

Geçmiş hükümetlerin bölgeye yönelik ajandalarına bakıldığında bu dönemde Güneydoğu'ya yönelik kapsamlı tedbirlerin alındığı görülmektedir. Kalkınmaya, sınır ticareti, eğitim, teşvik paketi gibi daha önce çokça üzerinde durulmayan konu başlıklarının da eklendiğini görmek mümkündür. Ancak yine bu girişimlerden kısa süren hükümet ömrü ve koalisyonlar sebebiyle karar alma mekanizmasının işlememesi sebebiyle fazlaca sonuç alınamamıştır

9. IV. Ecevit Hükümeti (11.01.1999-28.05.1999)

Mesut Yılmaz tarafından kurulan 55. hükümetin güven oylaması ile düşürülmesinin ardından, Güneydoğu'ya yönelik kapsamlı tespit ve hedeflerin yer aldığı program uygulanma şansını teşvikler haricinde fazlaca bulamamıştır. Türkiye yine bir başka koalisyon hükümetine teslim edilmiştir. Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisinin dışarıdan destek sözü verdikleri Demokratik Sol Parti azınlık Hükümeti kurulmuştur. 4. Ecevit hükümetinin programında 55. Hükümet döneminde Güneydoğu ve Doğu Anadolu'ya yönelik yatırım teşvik programı hazırlanarak uygulamaya geçirilmiştir. Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'ndeki öğretmen açığına vurgu yapılırken kalkınma, terör ve yatırım konularına ilişkin herhangi bir değerlendirme yer almamıştır. 4. Ecevit hükümetinin ömrünün birkaç ay sürmesi bölgesel gelişmişlik ve kalkınmaya ilişkin önceliklerin yer bulmamasına neden olmuştur (TBMM, 1999).

10. V. Ecevit Hükümeti ((28.05.1999-18.11.2002)

Beş aylık 4. Ecevit hükümetinin ardından yapılan seçimler yeni bir koalisyon döneminin daha başlamasına neden olmuştur. 28 Mayıs 1999'da V.Ecevit Koalisyon Hükümeti kurulur. DSP-MHP-ANAP ile kurulan üçlü koalisyon hükümetinin hedefleri arasında Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun geri kalmışlığı, ekonomik ve sosyal önlemlerle çözülmesi yer almıştır. İşsizliği ve yoksulluğu önleyici üretken yatırımların hızlandırılıp destekleneceği vurgulanmıştır. 5. Ecevit Hükümeti'nin 'Hükümet Programı'nda' da Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun geri kalmışlığına dikkat çekilerek ekonomik ve sosyal önlemlerle çözüleceği ifade edilir. İşsizliği ve yoksulluğu önleyici üretken yatırımların hızlandırılıp destekleneceği vurgulanmıştır. Meclis'te Hükümet Programı'nı Başbakan Bülent Ecevit okurken hükümet programında yine bölgedeki sorunların çözüm yöntemleri tespit edilmiştir. Çok çok sayıda vaat de yer almıştır. Hükümet programının Güneydoğu'nun kalkınması ve terörle ilgili değerlendirmelerin yer aldığı bölümde ise şu değerlendirmeler yer almıştır:

Altyapı eksiklikleri, "yap-işlet-devret" yönteminden de yararlanılarak giderilecektir; eğitim ve sağlık alanındaki boşluklar en kısa zamanda doldurulacaktır. Kamuoyunun destekleyeceği ve terörle mücadeleyi güçlendirecek bir pişmanlık yasaının çıkarılması için gerekli girişimler yapılacaktır. Terörün ekonomik ve sosyal kaynaklarının kurutulmasına yönelik önlemler güçlendirilecektir. Doğu ve güneydoğu ekonomisinin temelini oluşturan, ancak gerek terör gerek uygulanan bazı politikalar yüzünden gerilemiş olan hayvancılığın yeniden canlandırılması için başlatılan çalışmalar hızlandırılarak sürdürülecektir. Bütün yurttan tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla gereken önlemler alınacak, özellikle "Mera Yasası"nın getirdiği düzenlemeler de işletilmek suretiyle, güvenli meralar oluşturulacak, buralarda, kamu aracılığıyla alım garantileri de verilerek, sözleşmeli hayvancılık uygulamasına geçilecektir. Hayvancılıkta verimliliğin artırılması ve çağdaş teknolojilerin uygulanabilmesi için birlikler kurulması özendirecektir. Bu amaçla, mezra tipi veya dağınık yerleşim birimlerinin gerek güvenlik, gerek ekonomi açısından yarattığı sorunlar da dikkate alınarak, kırsal alanda daha sağlıklı bir yerleşim düzenine geçilecektir. Birbirine yakın köyler arasında işbirliği ve eşgüdüm sağlanarak, altyapı hizmetlerinin ve sosyal hizmetlerin tüm köylülere daha düşük maliyetle ulaşması gerçekleşecek ve böylece köylüler kentlerdeki olanaklara yerlerinden olmaksızın kavuşabileceklerdir(Elliye dinci Hükümet, 1999).

Terör nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalmış yurttaşların köye dönüş olanaklarının hızlandırılacağına da dikkat çekilmiştir. Doğu ve güneydoğu bölgelerinde nitelikli kamu hizmetlilerinin görev almalarını sağlayıcı ve öğretmen ve sağlık personeli açığını kapatıcı önlemler alınacağı da ifade edilmiştir. Bu bölgelerdeki çocuklara fırsat ve olanak eşitliği sunulmasının yanı sıra, eğitim kalitesinin yükseltilmesinde önemli bir katkısı olan yatılı ve pansiyonlu okulların yapımı hızlandırılması belirtilmiştir. Yine program kapsamında bu bölgelerdeki yarım kalmış yatırımların üretime geçmesi için sağlanan finansman olanakları artırılacaktır. Sınır ticareti için sınır illeri halkının adaletle yararlanacağı ve ulusal ekonomiye zararı dokunmayan bir düzenleme getirilecektir. Bölge için gerçekleştirilen özel teşvik sistemine etkinlik kazandırılacaktır. Bu amaçla organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri hızla yaygınlaştırılacaktır. Tarım ve hayvancılığın yanı sıra eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesi, terör sebebiyle köyünü terk edenlerin köylerine geri dönmesi, özel teşvik sistemi düzenlenmesinin yanı sıra terörün beslediği sosyal ve ekonomik kaynakların kurutulacağına yönelik değerlendirmelerin yer aldığı hükümet programının da fazlaca uygulanmamıştır. Bölgeye yönelik vaatlerin gerçekleştirilememesinin perde arkasında koalisyon hükümetlerinin görev süresinin kısa sürmesi, her partinin oy potansiyelinin fazla olduğu bölgelere yatırım yapmasının yanı sıra ekonomik krizde etkili olmuştur. 2000 ve 2001 krizlerini yaşayan ve bugünkü rakamlarla birlikte 300 milyar lira civarında bir faturanın ortaya çıktığı ekonomik krizler sebebiyle önemli tespitlerin yer aldığı hükümet programına daha az ağırlık verilmiştir. Üçlü koalisyon hükümetini uzun süre boyunca Türkiye ekonomisinin yaşadığı kriz meşgul etmiştir.

11. 58. 59. 60 ve 61. Gül, Erdoğan Hükümetleri:

1991 yılında başlayan koalisyon hükümetlerinin ardından Türkiye 2002 sonunda yeniden tek parti iktidarı ile uzun yıllar sonra yeniden tanışır. 58. Gül Hükümeti 18 Kasım 2002 tarihinde kurulur. Kısa süren Gül Hükümetinin ardından 59. Erdoğan hükümeti kurulmuştur. 59. Hükümet döneminde GAP konusuna uzun bir sürenin

ardından yeniden değinilmiştir. 60. Hükümet Programı'nı Meclis'e sunan Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere ülke genelinde ihmale uğrayan eğitim, sağlık, adalet, yol, içme suyu gibi alanlarda başlatılan hizmet seferberlinin devam edeceğine değinmiştir (Memurlar, 2007). III. Erdoğan Hükümeti ise 6 Temmuz 2011'de kurulurken Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik hedefler ön plana çıkmıştır. Kamu harcamalarında kalkınma potansiyelini destekleyici mahiyette olan altyapı yatırımlarına ve sosyal amaçlı alanlara öncelik verilmiştir. Başta Güneydoğu Anadolu Projesi, Doğu Anadolu Projesi, Konya Ovası Projesi olmak üzere bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmayı hedefleyen ekonomik ve sosyal altyapı projelerine ağırlık verilmesi hükümetin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Ak Parti iktidarı döneminde GAP Eylem Planını hazırlanıp süreç hızlandırılmıştır. GAP, DAP ve KOP için son dört yılda yaklaşık toplam 20 milyar TL kaynak ayrılmıştır. Bölgesel gelişmede yerinden hizmet veren uzmanlık kuruluşları olarak 26 kalkınma ajansını kurup faaliyete geçirilmiştir (Başbakanlık, 2011). GAP'a yönelik yatırımların artırılmasının yanı sıra Ak Parti iktidarları döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne yatırımları desteklemek amacıyla üç farklı teşvik paketi açıklanmıştır. Bölgede yatırım yapacaklara istihdamın artırılması amacıyla ilave teşviklerin verilmesine yönelik düzenlemelere gidilmiştir. Yine bölgenin terörle anılmasında etkisi olan OHAL'in kaldırılması Ak Parti'nin ilk icraatları arasında yer almıştır. Kürtçe TV, GAP İdaresi'nin Şanlıurfa'ya taşınması, GAP'a aktarılan kamu kaynağının iki katına çıkarılması, işletmesini bölgeye taşıyana ilave destekler sağlanmasının yanı sıra ticari hayatın geliştirilmesinde çok önemli adımlar atılmıştır. Bölgedeki karayolu ağı genişlerken hemen her ile günde birkaç kere olmak üzere uçak seferleri başlatılmıştır. Kürt Enstitüsü'nün kurulması, 24 saat yayın yapan Kürtçe TV, PKK'nın bu alandaki söylemlerini boşa çıkarmıştır. Yine OHAL'in kaldırılması da terör örgütünün elini savunduğu tezler itibariyle zayıflatmıştır (Öztürk, Doğan, 2011).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. KALKINMA VE YATIRIMI TEŞVİK EDEN PROGRAMLAR

1. GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP)

a. GAP'ın Tarihi Gelişimi ve Yatırım süreci

Türkiye'nin sahip olduğu su kaynaklarından yararlanılması fikri Atatürk döneminde ortaya konulmuş ve ilk adımlar bu dönemde atılmıştır. 1936 yılında Atatürk'ün emriyle Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) kurulmuştur. EİEİ, ülkenin sahip olduğu su kaynaklarından elektrik enerjisi üretilmesi için "Keban Projesi" ile ilgili keşif etütlerine başlamış ve Fırat Nehri'nde incelemeler yapmak üzere Palu, Pertek, Keban Boğazı, Kömürhan, Karakaya ile Kemaliye'de birer rasat istasyonu kurulmuştur. 1938 yılında Keban Boğazı'nda jeolojik ve topografik etütler yapılmış; 1950-1960 yılları arasında Fırat ve Dicle üzerinde sondaj çalışmalarına ağırlık verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası ekonomik güçlükler çalışmaları uzun süre aksatmış, daha sonra yeni ihtiyaçların ortaya çıkması üzerine 1954 yılında Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu dönemde Türkiye'de havza çalışmaları yapılması fikri oluşmuş ve ülke 26 havzaya ayrılarak etüt ve planlama faaliyetlerine başlanmıştır. Çalışmaların verimli olabilmesi için yerel organizasyonlara gidilmesi benimsenmiştir. 1961 yılında Diyarbakır'da kurulan DSİ Fırat Planlama Amirliğince Fırat Havzası'nda su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesiyle ilgili ilk çalışmalar yürütülmüş, 1964 yılında Fırat Havzası'nın sulama ve enerji potansiyelini belirleyen "Fırat Havzası İstikşaf Raporu" geliştirilmiştir. 1968 yılında Aşağı Fırat Havzası'nda önerilen depolama tesisleri ve hidroelektrik santraller fizibilite aşamasında, sulama tesisleri de master plan aşamasında bir yerli-yabancı firmalar grubuna ihale edilmiş ve bu

çalışmalar 1970 yılında tamamlanmıştır. Diğer yandan Dicle Havzası için de aynı paralelde çalışmalar DSİ Diyarbakır Bölge Müdürlüğünce sürdürülmüştür. Böylece, Aşağı Fırat Havzası ile Dicle Havzası'ndan ne şekilde faydalanılacağı açıklık kazanmış ve 1977 yılında bu iki havza için düşünülen projelerin birleştirilerek “Güneydoğu Anadolu Projesi” olarak adlandırılması benimsenmiştir. Bölgedeki sosyo-ekonomik koşulların top yekun iyileştirilmesi düşüncesi ve su kaynaklarının geliştirilmesi ile sulamaların sağlayacağı değişimin bu geniş çerçevede ele alınması rasyoneli, bir bölgesel kalkınma projesi olarak ve entegre bir yaklaşımla projeyi ele almak gereğini ortaya çıkarmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin entegre bölgesel planlama çerçevesinde ele alınması, yürütülmekte olan faaliyetlerin koordinasyonunun sağlanması ve yönlendirilmesi görevi 1986 yılında Devlet Planlama Teşkilatına verilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı 1988 yılında, GAP'ı entegre ve çok sektörlü bir sosyo-ekonomik kalkınma projesi olarak ele almak amacı ile GAP Master Plan çalışmasını başlatmıştır. 1989 yılında tamamlanan bu çalışma kapsamında, proje için muhtemel yönetim sistemleri ve alternatifleri de ele alınmıştır. Fırat Havzası ve Dicle Havzası projeleri olmak üzere iki gruptan oluşan GAP, Su Kaynakları Geliştirme Programı kapsamında 22 baraj, 19 hidroelektriksantralı inşası öngörülmüş, projenin tamamlanması sonucunda 1,822 bin hektar alanın sulanması ve yılda 27 milyar kilovatsaat elektrik enerjisi üretilmesi planlanmıştır. Ayrıca münferit projeler kapsamında 7 baraj ve 1 HES'in yapımı yer almıştır. GAP'ın geçmişinin uzun yıllar geriye dayanması sebebiyle çok sayıda isim projeyi sahiplenmiştir. Ancak bölgeye yönelik yatırımlar, kalkınma planları ve projelere bakıldığında GAP'ın mimarı olarak Turgut Özal'ı söyleyebiliriz. Ak Parti iktidarları döneminde ise Özal sonrasında unutulmuş GAP yeniden harekete geçirilmiştir (GAP Eylem Planı, 2012:4,5,12).

b. GAP Kalkınma Planı

GAP Master Planı'nın yapımından sonra Bölge'de ve Türkiye'de plan kapsamındaki varsayımlara uymayan gelişmeler meydana gelirken, özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren derinleşen kamu kesiminin finansal süreci olumsuz yönde etkilemiştir. Koalisyon hükümetlerinin mali disiplinden taviz vermeleri ve bölgeye yönelik kamu kaynaklarının aktarımında cömert davranmamaları nedeniyle plan hedeflerinden önemli ölçüde sapmış ve GAP 2005 yılında tamamlanamamıştır. Haziran 1998'de alınan Bakanlar Kurulu kararı ile GAP'taki tüm yatırımların tamamlanması için 2010 hedef yılı olarak belirlenmiş ve GAP'ın tüm sektörel bileşenleriyle birlikte öngörülen tarihte tamamlanması için gerekli koordinasyon ve planlama çalışmalarını yapma görevi GAP İdaresine verilmiştir. Böylece 1989 yılından farklı olarak, insani gelişmeyi öncelikli hedef kabul eden GAP Bölge Kalkınma Planı (BKP), sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğrultusunda ve çeşitli kesimlerden paydaşların etkin katılımıyla hazırlanmıştır. Plan, aynı zamanda uygulanacak projeleri kapsayan eylem planını da içermektedir. Hazırlanan GAP Bölge Kalkınma Planı 6.11.2002 tarihli ve 2002-48 Sayılı Başbakanlık Genelgesi ile ilgili kurum ve kuruluşlara gönderilmiştir. Türkiye'nin güneydoğusundaki 9 ili (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak) kapsayan alan GAP Bölgesi olarak anılmakta ve 75.193 kilometrekarelik yüzölçümü ile ülkenin yüzde 9,7'sini oluşturmaktadır. 1990-2007 dönemi itibariyle GAP Bölgesi'ndeki bütün yatırımlara kamu kaynaklarından yılda ortalama % 7 düzeyinde pay ayrılmıştır. GAP Eylem Planı'nın uygulamaya başlamasıyla birlikte 2008 yılında GAP yatırımlarının toplam kamu yatırımları içindeki payı % 12'ye yükselmiş, daha sonraki yıllarda ise % 14 seviyesine ulaşmıştır. İlk belirlemelere göre 2012 yılında GAP Bölgesi'ndeki bütün yatırımlara 4,2 milyar TL ayrılmıştır (GAP Eylem Planı, 2012: 32).

c. Sosyal Destek Programı (SODES):

GAP'ın sosyal ayağının güçlendirilmesi ve bölgedeki sorunların sadece yatırımlarla çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine yeni bir program daha başlatılmıştır. Bu programın hedefi genç ve çocukların terörün kucağına düşmekten kurtarmak ve bölgeler arasındaki kardeşliğin artırılması olarak belirlenmiştir. 2008 yılında uygulamaya başlanan Sosyal Destek Programı (SODES) dezavantajlı bölgelerin beşeri sermayesini güçlendirmek ve toplumsal bütünleme sürecine destek olmak amacıyla bu bölgelerdeki göç, yoksulluk ve işsizlik gibi sorunları ve değişen sosyal yapının ortaya çıkardığı ihtiyaçlara kısa sürede karşılık vermeyi hedefleyen bir sosyal kalkınma programıdır. GAP Eylem Planı'nın Sosyal Gelişiminin Sağlanması bileşeni altında 2008 yılında GAP illerinde uygulamaya konulmuş olan programa, 2010 yılında DAP illeri de dahil edilerek toplam sayı 25 ile ulaşmıştır. 2011 yılında ise 5 ilin pilot uygulama illeri olarak programa dahil edilmesiyle birlikte SODES'in kapsamındaki il sayısı 30'a ulaşmıştır. Söz konusu iller; Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamındaki Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa illeri ile Doğu Anadolu Projesi kapsamındaki Ağrı, Ardahan, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Iğdır, Hakkari, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van olarak belirlenmiştir. 2011 yılında Adana, Mersin, Osmaniye, Kahramanmaraş, ve Hatay farklı birer uygulama modeliyle pilot iller olarak programa dahil edilmiştir. Buradaki açılım daha çok bu şehirlerdeki varoşlara yöneliktir. SODES'in kapsadığı nüfus kesimleri, özellikle yoksulluk ve sosyal imkanlara erişimde sıkıntı yaşayan; çocuklar, gençler, kadınlar, işsizler, yoksullar, göç etmişler ve kentlerin gecekondu bölgelerinde yaşayan bireyler ve gruplardır. SODES kapsamındaki çalışmalar toplumsal hayata etkin şekilde katılmakta zorluklarla karşılaşan bu kesimler için yeni fırsatlar oluşturmakta ve bu kesimin kendine olan güvenini artırarak toplumsal yaşamın daha sağlıklı bir şekilde işlemesine yardımcı olmaktadır. SODES bu yönüyle uygulandığı illerden başlayarak ulusal düzeyde sosyal restorasyonunu gerçekleştirmesine katkıda bulunmaktadır (Sosyal Destek Programı 2012:6).

KUTU:**2008-2011 Dönemi SODES Projeleri Çıktıları:**

- 1.742 öğrenci gezisine 119.099 öğrenci katılmıştır.
- 727 üniversiteye hazırlık kursuna 24.389 öğrenci katılmıştır.
- Projelerde 6.792 kişi istihdam edilmiştir (kamu görevlisi hariç).
- 19.195 kişi toplum yararına çalışma programlarına katılmıştır.
- 4.405 kişi staj yapmıştır.
- 2.818 kişiye 1.653.224 TL tutarında mikro kredi verilmiştir.
- Düzenlenen 1.740 SBS kursundan 68.156 öğrenci yararlanmıştır.
- Oluşturulan 682 etüt merkezinden 338.428 öğrenci yararlanmıştır.
- 1.843 mesleki eğitim/beceri kursundan 47.416 kursiyer faydalanmıştır.
- 566 adet kütüphane oluşturulmuştur.
- 84 kişiye 147.687 TL tutarında aynı sermaye desteği sağlanmıştır.
- 35 engelli evi/merkezinden 3.254 kişi faydalanmıştır.
- 1.507 spor kursundan 82.670 kursiyer yararlanmıştır.
- 83 el sanatları kursundan 1.889 kişi kursiyer olarak yararlanmıştır.
- 944 adet sahne sanatları kursundan 49.525 kişi kursiyer yararlanmıştır.
- 95 müzik ve resim atölyesinden 20.584 kişi yararlanmıştır.
- 1.136 Çocuk ve Gençlik Merkezi'nden 108.178 çocuk ve genç yararlanmıştır.
- 111 Kadın Merkezi/Evinden 96.906 kadın yararlanmıştır.
- 2.118 adet Kültür Merkezi ve Spor Merkezinden 842.793 kişi yararlanmıştır.
- 1.239.083 kişi kültür, sanat ve spor etkinliklerine katılmıştır (SODES, 2012).

d. GAP'ın Sonuçları:

GAP Eylem Planı uygulamalarının son yılında bölgede başta sulama olmak üzere altyapı yatırımlarında son derece önemli gelişmeler sağlanmıştır. Sulamaya açılan alan 370 bin 418 hektara, sulama yatırımlarındaki fiziki gerçekleşme ise yüzde 14'ten yüzde 20,3'e yükselmiştir. Eylem planı uygulamalarının zamanında tamamlanması amacıyla gerekli tedbirler alınırken, GAP Bölgesi'ndeki yatırımlara tahsis edilen ödenek miktarında önemli bir artış sağlanmıştır. 1990-2007 dönemi itibarıyla kamu yatırımlarından GAP yatırımlarına yılda ortalama yüzde 7 pay ayrılırken 2008 yılında yüzde 12, daha sonraki yıllarda ise yüzde 14 düzeyinde pay ayrılmıştır (GAP Eylem Planı Son Durum, 2012).

GAP Eylem Planı uygulamalarının son yılı olan 2012'ye gelindiğinde ise bölgede başta sulama olmak üzere altyapı yatırımlarında son derece önemli gelişmeler sağlanmıştır. Sulamaya açılan alan miktarı 2011 yılı sonunda 370 bin 418 hektara, sulama yatırımlarındaki fiziki gerçekleşme ise yüzde 14'ten yüzde 20,3'e yükselmiştir. Yıllardır barajlarda depolanmış suyu tarlaya taşıyacak bir çok sulama ana kanalının inşaatına da GAP Eylem Planı'yla başlandı ve büyük bir bölümü 2012 yılı sonunda tamamlanacak aşamaya gelmiştir. Dicle Irmağı'nın en büyük barajı olan Ilısu Barajı ile GAP'ın önemli bir projesi olan Silvan 1. Merhale Projesi kapsamındaki Silvan Barajı'nın inşaatına başlanmıştır. Ilısu Barajı ve HES'in tamamlanmasıyla birlikte enerji yatırımlarında yüzde 74 olan fiziki gerçekleşme oranı da yüzde 90'ı aşarak Cizre Barajı'nın yapımının önünü açacak seviyeye ulaşmıştır. Plan kapsamında bölgeye doğalgaz arzı sağlayacak beş boru hattı inşaatından ikisi bitirilmiştir. Batman dışındaki tüm illerin içme suyu şebekesi tamamlanırken GAP Eylem Planı döneminde yapılan bin 466 kilometre il ve devlet yolu ile bölgenin karayolu ağı iyileştirilmiştir. Eğitim, sağlık, istihdam, sosyal koruma gibi toplumsal gelişmenin temelini oluşturan alanlarda da gerçekleştirilen yatırımlarla sosyal göstergelerde hızlı ve olumlu gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz'ın konuya ilişkin değerlendirmeleri gelinen noktayı şu sözlerle özetlemektedir:

Son 5 yılda sadece GAP Eylem Planı kapsamındaki yatırımlarda yerel yönetimlerimizin haricinde merkezi idaremizden tahsis ettiğimiz ödenek 18.2 milyar doları bulmuş durumda. Bunun yaklaşık 15 milyar doları da harcanmış. Gerçekten önemli bir performans. Son 5 yılda tahsis ettiğimiz ödeneğin yüzde 90'ına yakını harcanmış. Bir miktarını da harcayamamışız. Bu da önemli bir nokta. Geçmişte hep ödenek yetersizliğinden söz edilirdi. Bu dönem o kadar güçlü ödenekler harcandı ki bunları yer yer uygulama problemlerinden dolayı kullanamadığımız oldu. Ama büyük oranda kullandık ve gerçekten önemli bir performanstır. GAP Eylem Planı öncesi yatırımların toplam kamu yatırımlarındaki payı sadece yüzde 7 civarındaydı. Ama Eylem Planı sonrası bu rakam yüzde 14'lere kadar yükseldi. Aşağı yukarı iki katına çıktı(Anadolu Ajansı, 2013).

Bakan Yılmaz'ın açıklamalarına bakıldığında GAP Eylem Planı ile bölgede önemli bir istihdam alanının da oluştuğunu göstermektedir. Bölgenin ihracattaki performansı da birkaç kat artış göstermiştir. Bölgeden yapılan ihracat 2012 yılında 8,1 milyar dolara kadar ulaşmıştır. 10 yıl önce 700 milyon dolar bile olmayan ihracatın son yıllarda artmaya başlamıştır. Kalkınma Bakanı Yılmaz'ın konuyla ilgili değerlendirmesi şöyle olmuştur:

Türkiye'nin son 10 yıldaki ihracatı 4 kat artarken, GAP Bölgesi'nin ihracatı 12 kat arttı. Türkiye çok büyük performans gösterdi. GAP, Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde bir performans gösterdi. Yine işsizlik rakamlarına baktığımızda 2009 yılında GAP Bölgesi'ndeki işsizlik 17,4 düzeyindeyken 2011'de bu rakam 11,7'ye kadar düştü. Son iki yılın rakamları tam çıkmadı ama olumlu eğilim devam ediyor. Özellikle Diyarbakır ve Şanlıurfa bölgesinde işsizlik ciddi oranda düştü.(Anadolu Ajansı, 2013).

Yıllardır GAP'a aktarılan kaynaklar tartışma konusu olurken Türkiye'nin kaynaklarının önemli bir bölümünün projeye harcandığı eleştirisi de yapılmaktadır. Ancak GAP için harcanan toplam yatırımları sadece üretilen elektrik enerjisi bile tek başına karşılamaya yetmektedir. Söz konusu veriler bir ulusal gazete de şu tespitler ile yer almıştır:

GAP sadece bir bölgesel bir program değil, ulusal bir program. Türkiye'nin projesi. Enerji yönünden de tarım yönünden de Türkiye'nin projesi. Enerji yatırımları 22 milyar dolar getiri sağladı. GAP'a bugüne kadar harcadığımız para ise 35-37 milyar TL. Dolar ve TL farkını hesapladığımızda, sadece enerji getirisiyle finanse etmişiz GAP harcamalarımızı(Gürcanlı-Alp, 2012).

Hakikaten büyük proje. Tüm Türkiye'nin, 75 milyon vatandaşın geleceğine büyük yatırım GAP. Peki, bu projelerin bölgedeki güvenlik/terör sorununa etkisi ne olacak? Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz "Terör konusunda hep şunu söylüyorum; ekonomi ile terör iki ayrı alan" diyor ve devam ediyor:

Şüphesiz aralarında bir etkileşim var ama birbirlerine indirgenmemeli. 'Ekonomi olursa terör biter' diyemeyiz. Ama mutlaka aralarında bir etkileşim var. Ekonominin canlandığı, istihdamın arttığı, yatırımların arttığı bir ortamda terörün zemini de daralmış olur. Ya da tam tersi; Terörün azaldığı, huzurun arttığı bir ortamda ekonomik yatırımlar artar. Bu anlamda karşılıklı bir ilişki var ama meseleyi sadece ekonomik diye görmüyoruz. Çeşitli boyutları olan bir mesele. Bir boyutu ekonomi. Önemli bir boyutu ekonomi tabi. Ama 'yüzde 100 terör ekonomiyle biter' iddiası çok gerçekçi olmaz. (Gürcanlı-Alp, 2012).

Son on yıllık dönemde bölgeye yönelik yatırımlarda ciddi bir artış söz konusu olmuştur. Bunu GAP'ın başlangıcının eski olduğunu göz önünde bulundurursak tek parti iktidarı döneminin bir başarısı olarak kabul edilmektedir. 11 yıl önce GAP'a aktarılan kaynak miktarı 1,1 milyar lira iken 2010 yılında bu rakam 5 milyar liranın üzerine çıkmış durumdadır. GAP'a toplam yatırımlardan aktarılan kaynak miktarı ise yüzde 6'ya kadar gerilerken son yıllarda yüzde 14'e kadar yükselmiştir. Bu durum tek parti iktidarı döneminde bölgeye yönelik yatırımlardaki artışı rakamsal olarak ortaya koymaktadır. Ancak kamu yatırımlarının Türkiye geneline bakıldığında bütçe içerisinde aldığı paylarda ise düşüş olduğuna yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. CHP milletvekili Müslüm Sarı bölgeye yönelik kamu harcamalarının yeterli olmadığına dikkat çekmektedir. Sarı'nın konuya ilişkin tespitleri şöyle olmuştur:

Geçmiş yıl bütçelerine baktığımız zaman 2000'i 1980'li ve 1990'lı yıllarla karşılaştırdığımız zaman, kamu yatırım harcamalarında ciddi bir ivme kaybı olduğunu görürüz. Kamu yatırım harcamalarını yapmayan bir kamunun da orta ve uzun dönem büyüme dinamikleri üzerinde, özellikle beşeri sermaye üzerinde ciddi bir sınırlandırmanın ortaya çıktığını görürüz. (Sarı, 2012:122).

2. KAMU YATIRIMLARI VE BÖLGESEL DAĞILIMI

Kamu harcamaları dar anlamda bir ülkede kamusal faaliyetlerin yürütülmesinden dolayı yapılması gereken harcamalar olarak tanımlanabilir. Kamu kurumlarının siyasi karar alma sürecinde belirlenen kamu hizmetlerini karşılamak amacıyla yaptıkları nakdi harcamalar olarak da tanımlanan kamu harcamaları, bütçe tespit aşamasında somutlaşmaktadır. Siyasi otoritenin sadece koruyucu işlek yüklenmesi durumunda, kamu harcamaları ekonomik ve sosyal hayata müdahale etmeyecek biçimde yapılmaktadır (Abuzer, 2006:33-34).

1980'ler boyunca kamu harcamalarının azaltılmamasından dolayı giderek yükselen kamu açıklarının artması yüksek düzeyde seyreden kamu yatırım harcamalarından, yerel yönetimlere aktarılan kaynak miktarındaki artıştan ve askeri harcamalardaki artıştan kaynaklanmaktadır. Bu zaman zarfında örneğin yerel yönetimlerin 1980-1991 döneminde yıllık gelirlerindeki artış % 67 oranında gerçekleşirken, konsolide bütçe gelirlerindeki artış oranı % 55'tir. Bu dönemde ortaya çıkan bütçe dışı fonların varlığı, harcamaları finanse edecek düzeyde vergi toplanamaması ve enflasyon nedeniyle belirgin halde gelen Tanzi etkisi kamu maliyesini tehdit eder hale gelmiştir. 1990'lı yıllarda kamu harcamalarının GSMH'ya oranının 1994 ve 1995 yılları hariç sürekli olarak arttığı gözlenmektedir. 1980'ler boyunca baskı altında tutulan personel harcamaları her ne kadar 1989 ile 1991 yılları arasında artsa da izleyen dönemlerde personel harcamalarının GSMH içerisindeki payı sürekli olarak azalmıştır. 1990'lardaki faiz harcamalarının yüksek düzeyinin yarattığı en önemli tahribat yatırım harcamalarında görülen düşüştür. 1980'lerde bütçedeki payı yüzde 20'lerde olan yatırım harcamalarının payı yüzde 5'lere kadar gerilemiştir. 1980-2005 döneminde tercih edilen ekonomik ve mali politikalar yıllar itibariyle eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi sosyal nitelikteki harcamaların süreç içerisinde oldukça yetersiz kalmasına neden olmuştur. Aslında Türkiye'de sosyal nitelikte harcamaların GSMH'ya oranı ve konsolide bütçeden aldıkları paylar açısından analiz edilmesi bu konudaki sorunlu halin yaklaşık otuz yıl gibi oldukça uzun bir süreden bu yana devam ettiğini göstermektedir. Bu açıdan Türkiye ekonomisi otuz yıldan bu yana gelir

dağılımına ikincil müdahaleler yoluyla bölüşüm eşitsizliklerini giderebilme yeteneğini yitirmiştir. Bu zaman zarfında nüfus yaklaşık 40 milyon kişiden 70 milyona çıktığı halde sosyal nitelikli harcamaların GSMH'ya oranı ve konsolide bütçeden aldığı pay ya hiç artmamış ya da çok sınırlı artış kaydetmiştir. 1960'lı yılların sonundan itibaren başlatılan “kalkınmada öncelikli yöreler” politikası söz konusu olmakla birlikte bölgeler arası gelir eşitsizliği ortadan kaldırılamamıştır (Doğan, 2007:41,44,71). 1990'lı yıllarda yaşanan kötü tecrübelerin ardından 2001 yılında yaşanan mali kriz sonrasında gerçekleştirilen uygulamalarda sağlanan başarılar birçok temel makro ekonomik göstergede kendini göstermiştir. Son dönemde politik alanda sağlanan istikrar, uygulanan sıkı para ve maliye politikası, AB ile olumlu gelişmeler sonucunda ekonomide önemli gelişmeler yaşanmıştır. Enflasyon oranlarının tek haneye düşmesi ve faizlerde önemli ölçüde düşüşler yaşanması ile yatırımlar açısından farklı bir döneme girildiğini söylemek mümkün. Ancak son yıllarda kamunun yatırımları artmasına rağmen gelir dağılımı açısından ülkemiz halen gelişmiş ülkeler düzeyinde değildir (Uzunhasanoğlu, 2007:72).

Türkiye yatırımlarda gelişmiş ülke standartlarını henüz karşılayamasa da tek parti iktidarı döneminde yatırımların artışı alanında rekorlar kırılmaktadır. 2010 yılında yatırım harcamalarında son 17 yılın rekoru kırılmıştır. 2010 yılında hızlı bir artış gösteren kamu yatırım harcamalarının bütçedeki payı çift haneli düzeye ulaşarak, son 17 yılın rekorunu kırmıştır. Yatırım harcamalarından en yüksek payı İç Anadolu, en düşük payı ise Ege Bölgesi aldı. Maliye Bakanlığı'nın verilerine göre geçen yıl (2010) 293 milyar 628 milyon liraya ulaşan merkezi yönetim bütçe harcamalarının 32 milyar 643 milyon lirasını, 'sermaye gideri' ve 'sermaye transferleri' kalemleri altında yer alan yatırım harcamaları oluşturmaktadır. Toplam bütçe giderinin yüzde 9.5 arttığı, 2010 yılında yatırım harcamalarındaki artış yüzde 33.8'i bulmaktadır. Başlangıç ödeneğini 10 milyar liradan fazla aşan yatırım harcamalarının toplam bütçe harcamalarındaki payı yüzde 11,1'le, 16 yıllık bir aradan sonra yeniden çift haneli düzeye ulaşmaktadır. 1993 yılında yüzde 11.7 olan yatırım harcamalarının bütçedeki payı, 2000'lerin başında yüzde 5'lere kadar indikten sonra, yavaş da olsa artışa geçmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi

1 milyar 232 milyon lira ile yatırım harcamalarından yüzde 8.5 pay alırken, Ege Bölgesi ise 1 milyar 74 milyon lira ve yüzde 7.2 oranıyla en az yatırım harcaması ve toplamda en düşük payı alan bölge olmuştur. Personel ödemesinde birinci Marmara Bölgesi olmuştur. 2010 yılı faiz ödemeleri, yüzde 9.2 azalarak 48.3 milyar TL'ye, bunun bütçedeki payı da yüzde 16.4'le, 1986'dan bu yana en düşük düzeye inmiştir. 2010 yılında 73.3 milyar TL olan sosyal güvenlik primi ödemesi dahil, personel harcamalarının 15.8 milyarla en büyük bölümü, Marmara'ya yapıldı. 28.8 milyar liraya ulaşan mal ve hizmet alımlarının 7.5 milyarla en büyük kısmı merkezden yapılırken, bölgeler içinde ise 5.8 milyar lirayla İç Anadolu, en fazla payı almıştır. Toplam bütçe harcamalarının 178.1 TL ile yüzde 60.7 oranındaki bölümünü, faiz ödemeleri ve cari transferler gibi merkezden yapılan ödemeler oluştururken, illere yapılan toplam 115.5 milyar liralık bütçe harcamasının 30.1 milyarla en büyük bölümü İç Anadolu'ya yapılmıştır. Bu bölgeyi 23.3 milyar TL Marmara, 13.1 milyar TL ile Doğu Anadolu izlemiştir. Karadeniz bölgesine toplam 12.9 milyar, Ege bölgesine de toplam 12.8 milyar TL düzeyinde, Akdeniz'e yapılan harcama da 12.2 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Toplam harcama tutarında Güneydoğu Anadolu bölgesi ise yaklaşık 11 milyar TL ile son sırada yer almaktadır. İllere yapılan harcama tutarında İç Anadolu yüzde 26, Marmara yüzde 20.2, Doğu Anadolu yüzde 11.4, Karadeniz yüzde 11.2, Ege yüzde 11.1, Akdeniz yüzde 10.6, Güneydoğu yüzde 9.5 pay almıştır. Geçen yıl savunma hizmetleri için 14.9 milyar, kamu düzeni ve güvenlik için de toplam 18.7 milyar liralık bütçe harcaması yapılmıştır. Bütçede savunma ve güvenliğin payı yüzde 11.5 olarak gerçekleşmiştir. Bütçenin fonksiyonel sınıflandırmasına göre geçen yılki bütçe harcamalarından genel kamu hizmetleri 88.3 milyar lirayla yüzde 30.1, sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri 59.9 milyarla yüzde 20.4, ekonomik işler ve hizmetler 42.1 milyar lirayla yüzde 14.3, eğitim 41.4 milyar lirayla yüzde 14.1 pay almıştır (KOBİDEN, 2012).

Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre tek parti iktidarının hükümet olduğu 1990 yılına kadar Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki illere yönelik toplam bütçe harcamalarından önemli miktarda pay aldığı görülmektedir.

Örneğin Diyarbakır'ın bütçe giderleri içerisinde aldığı pay yüzde 1,71. Bu oranların sonraki yıllarda düşmektedir. Sonraki tabloya bakıldığında 2002 yılında toplam bütçe giderleri içerisinde Güneydoğu'daki şehirlerin aldığı pay artmıştır (Muhasebat, 1990). 2002 yılındaki verilere Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerin önemli bir bölümünde bütçeden ayrılan harcamalarda 12 yıl öncesine göre düşüş yaşandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Şanlıurfa'da 1990 yılında bütçe giderlerinin harcama miktarı toplam bütçenin yüzde 0,58'ine karşılık gelirken aynı oran 2002 yılında yüzde 0,37'ye gerilemiştir. 2012 bakıldığında ise bu oranlarda gözle görülür bir artış olduğu görülmektedir (Muhasebat, 2002). 2012 Aralık Ayı İller Bazında Merkezi Yönetim Bütçe Gelir ve Giderlerin Karşılaştırılmasına (Kümülatif) bakıldığında 2002 yılında koalisyon hükümetinin etkilerinin hissedildiği yıl ile 2012 arasında ciddi farklılık vardır. Bütçenin toplam giderleri içerisinde illerin aldığı paylara bakıldığında 10 yıl önce Diyarbakır'ın yüzde 1'in altına gerileyen oranı 2012 yılında yeniden yüzde 1'in üzerine çıkmaktadır. Adıyaman, Gaziantep, Mardin, Şanlıurfa, Batman, Kilis, Siirt ve Şırnak gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan şehirlerin tamamının bütçe giderlerinden aldığı payda son on yıllık dönemde ciddi manada artış göze çarpmaktadır. Bu verilere bakıldığında koalisyon hükümetleri döneminde bölgeye yönelik harcamaların azaldığı, tek parti hükümetleri döneminde ise arttığını gösteren bir sonuç ortaya çıkmaktadır (Muhasebat, 2012).

3. TÜRKİYE'DE YATIRIM TEŞVİK SİSTEMİ

a. Yatırım Teşvik Sisteminin Tarihsel Gelişimi

Türkiye’de, yatırımların artırılması, yeni iş sahalarının açılarak işsizliğin azaltılması, geri kalmış bölgelerde kalkınmanın sağlanması gibi çok farklı gerekçelerle reel sektöre bazı destekler sağlanmaktadır. Teşviklerin geçmişi Osmanlı dönemine kadar gitmektedir. Ancak teşvik mekanizmaları daha çok serbest piyasa ekonomisine geçilen 1980 sonrası devreye girmiştir. 1980 yılında 24 Ocak Kararları sonrası dönemde, ekonomide önemli yapısal değişiklikler meydana gelmiştir. Para, kredi ve döviz politikaları ile ithalat mevzuatında köklü değişikliklere gidilerek “ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi” terk edilmiş; yerine “ihracata dönük sanayileşme stratejisi” benimsenmiştir. Döviz kurunda esnek kur politikası benimsenmiş, kredi faizleri enflasyon oranında artırılmış ve teşvik sisteminde ihracat kredileri önem kazanmıştır. Bu yeni politikalar ışığında, devletin piyasadaki rolünü azaltmaya, Kamu İktisadi Teşebbüslerini özelleştirmeye ve kamu bütçesine en az yük getirecek şekilde yeniden yapılandırmaya yönelik çalışmalar başlamıştır. Özel sektör için ise dış ticarete yüksek gümrük duvarlarıyla korunan ithal ikameci anlayış yerine gerçek kur, faiz ve fiyat politikası altında dış rekabete açılmış ve ihracata yönelmiş bir yapı amaçlanmıştır. 1980’li yıllarda uygulanan yatırım teşviklerinin felsefesinde, daha önceki Planlara göre oldukça önemli değişiklikler olmuştur. Artık teşvikler, yalnız toplam sabit sermaye yatırımlarının gerçekleşmesi için değil, aynı zamanda yatırımların, planın öngördüğü sektörel önceliklere göre dağılımının sağlanması amacıyla da kullanılmaya başlamıştır. Bu amaçla yatırım teşviklerinde öncelikli sektör uygulamasına geçilmiş ve her yıl yayınlanan kararnameler çerçevesinde teşvik edilecek yatırım konuları belirlenmiştir. Ayrıca kalkınmada öncelikli yöreler birinci derecede KÖY (20 il) ve ikinci derecede KÖY (5 il) olmak üzere ikiye ayrılarak yeniden düzenlenmiştir (DPT, 2000:73,76).

Beşinci ve altıncı plan dönemlerini kapsayan 1980’lerin ikinci yarısı ve 1990’ların ilk yarısında, teşviklerin bölge ve sektör bazında ayrıcalık uygulamasına

devam edilerek, OSB'ler ise ayrıcalıklı uygulamalarla desteklenmiştir. Ancak bu dönemdeki seçici teşviklerin uygulanmasında bazı değişiklikler olmuştur. Gerek toplam yatırımlar içinde son yıllarda gerilemiş olan özel sektör yatırımlarının artırılması gerekse üretken yatırımların teşviklerden azami derecede yararlanabilmesi için teşvik edilecek yatırım ve üretim konularını içeren liste yerine teşvik edilmeyen konular belirlenmiş ve böylece uygulamada kolaylık sağlanmıştır. Ayrıca teşvik sisteminde etkinliğin sağlanması amacıyla, teşvik mevzuatında bazı değişiklikler yapılarak uygulama belgeleri kaldırılmış ve tek belge ile işlemlerin yürütülmesi sistemine geçilmiştir. 1990'lardan itibaren, kamuda baş gösteren kaynak sıkıntısı sonucunda, devletin bütçeden yatırımların teşvik edilmesi maksadıyla ayırmış olduğu kaynaklar yetersiz kalmış ve nakit teşviklerin kullanımında usulsüzlükler görülmüştür. Bu sebeplerle 1991 yılından itibaren çeşitli vergilerdeki indirimleri içeren bir yatırım teşvik sistemi getirilmiştir. 1995 yılından itibaren parasal teşviklerin sistemden çıkması ile teşvik sisteminin KOBİ'ler açısından cazibesini kaybetmesi nedeniyle ve teşvik prosedürlerinin kurumsal yapıları üst düzeyde olmayan KOBİ'lere uygun biçimde basitleştirilmesi amacıyla 96/8615 sayılı "Küçük ve Orta Boy İşletmelerin Yatırımlarında Devlet Yardımları Kararı" yürürlüğe girmiştir. Yatırım teşviklerinin 2000'li yıllardaki uygulamalarına ise ekonomik krizler damgasını vurmuştur. Bu açıdan teşviklerde hedeflenen sonuçlara ulaşılması mümkün olmamıştır. Özellikle 1999 ve 2001 krizlerinin etkisiyle zaman zaman teşvikler için kaynak sıkıntısı çekilmiş ve yeni teşvik programlarının uygulanması gecikmiştir. Uygulama mevzuatının sıkça değiştirilmesi ve bürokrasinin fazlalığının yatırım teşviklerinden istenilen düzeyde verim alınamamasına neden olmuştur (Eser, 2011:78, 79).

Yatırım teşvikleri açısından yeni sistem öncesi en son gelişme ise, hali hazırda 10.06.2002 tarih ve 2002/4367 sayılı "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar" ile 21.12.2000 tarih ve 2000/1822 sayılı "Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Yatırımlarında Devlet Yardımları Hakkında Karar" çerçevesinde yürütülmekte olan yatırımlara yönelik teşviklerin, 06.10.2006 tarih ve 2006/10921 sayılı "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar" ile yeniden düzenlenmesi sayesinde olmuştur. Bu

düzenleme yapılarak yatırım teşvik belgesi ile KOBİ teşvik belgesi şeklinde düzenlenen ikili yapının birleştirilmesi amaçlanmıştır. 2006/10921 sayılı Karar ile, gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası ve faiz desteği olmak üzere oldukça sınırlı ve az miktarda teşvik tedbirlerinin yatırımların desteklenmesinde kullanılması öngörülmüştür. Ancak finansman ve faiz destekleri devreye alınmadığı için teşviklerin sınırlı kaldığı görülmektedir. Yatırım teşvik belgesi taleplerine bakıldığında yıllar itibariyle dalgalanmalar olmuştur. Bazı yıllar sert düşüşler ve bazı yıllar ise sert yükselişler görülmüştür. 1981, 1986, 1993, 1995, 2002 ve 2003 yatırım teşvik belgesi talebinde aşırı artışların olduğu yıllar olurken, 1982, 1991, 1992, 1994, 1999 ve 2001 talepte önemli düşüşlerin olduğu yıllar olmuştur. Bu dönemler iyi analiz edildiğinde ekonomik krizlerin etkilerinin tam hissedildiği dönemler olduğu görülebilir. Genel anlamda ise 1983 yılında yapılan seçimler neticesinde sağlanan siyasi ve politik istikrar ile yatırım teşvik belgelerine olan talep 1990 yılına kadar artmıştır. Bu durumda, 1986 yılında uygulamaya konulan KKDP'nin de rolü vardır. Nitekim 1991 yılında KKDP'nin kaldırılması ile birlikte teşvik belgelerinde önemli bir düşüş gözlenmiştir. 1993 yılından itibaren ise özellikle tekstil sektörüne yönelik yatırım talepleri çerçevesinde yatırım teşvik belgelerinde önemli artışlar olmuştur. 1998 yılına kadar süren bu durum 1999 ve 2001 yıllarında yaşanan krizlerde yatırım kararlarının ertelenmesiyle yerini azalma eğilimine bırakmıştır. 2004 yılında yatırım indirimi uygulamasının teşvik belgesi kapsamından çıkarılarak otomatik olarak uygulanmaya başlaması neticesinde, teşvik belgeleri ile sağlanan avantajlar ve belgeye olan talep de azalmıştır. Yatırım teşvik belgelerinin bölgeler bazında sayısal dağılımının yıllar içindeki gelişiminde, 1990 yılı hariç olmak üzere Marmara Bölgesi diğer bölgelere oranla açık ara önde yer almıştır. 1990 yılı ise 1980-2008 döneminin yatırım belge sayısı itibarıyla gelişimde istisna bir yıl olmuştur. Zira bu yılın ne öncesinde ne de sonrasında öne çıkabilmiş olan Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde teşvik belgesi taleplerinde önemli bir artış olmuştur. 1990 yılında düzenlenen teşvik belgesi sayısında, Diyarbakır (274 adet), İstanbul (219 adet)'u geride bırakmıştır. Bu durumda KKDP oranlarının 1. Derecede KÖY'lerde yüzde 50 seviyesine kadar çıkmasının etkili olduğu söylenebilir (Eser, 2011: 81-96).

b. Teşvik Paketi Sonrası Yatırımlar

Türkiye’de yatırımları teşvik etmek amacıyla 1980 sonrası dönemde bazı destekler sağlansa da ciddi anlamda kapsamlı ilk Teşvik Paketi 2005 yılında hazırlanabilmiştir. Geri kalmış 36 ile verilen teşvikler sonrasında siyasi kaygıların etkisiyle 49 ile çıkarılmasına rağmen başarılı sonuçların elde edilmiştir. 2009 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri başta olmak üzere şehirlerin sosyo ekonomik gelişmişlik endeksine bir teşvik paketi daha devreye girmiştir. Ak Parti iktidarları döneminde en kapsamlı ve şehirlerin gelişmişlik ve kişi başı milli gelirini baz alan kapsamlı bir teşvik paketi daha hazırlanmıştır. Nisan 2012’de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından açıklanan Yeni Teşvik Paketi ile Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu illerine yatırım yapacak şirketlere vergi ve prim teşvikleri gibi çok sayıda yerli ve yabancı yatırımcıyı bölgeye getirebilecek destekler sunulmuştur. Bunun karşılığı da kısa sürede alınmıştır. Bu gelişmeler gazete ve televizyonların haber bültenlerinde yerini almıştır. Terör örgütünün eylemlerine rağmen, teşviklerin etkisiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yatırımlar devam etmiştir. Sadece Van’da 150 yatırımcının fabrika kurmak için sırada beklediği tespit edilmiştir (TRT, 2011).

Teşviklere ilişkin reel sektörün ilgisi o dönemdeki ekonomi köşe yazarlarının da ilgisini çekmiştir. Desteklerin yatırımlarla bağlantısına ilişkin Uras şu tespitlerde bulunmuştur:

Yatırımların teşviki için hükümet yeni bir yasa hazırladı. Bu yasa 19 Haziran’da yürürlüğe girdi. O tarihten bu yana, yeni yasa çerçevesinde yatırım yapacakların toplam 25 milyar TL’lik projeleri için teşvik belgesi verilmiş. İlginç olanı şu; teşvik belgesine bağlanan yatırımların 10 milyar TL’si Güneydoğu Anadolu’da, 4 milyar TL’si Doğu Anadolu’da yapılacak yatırımlarla ilgili. Teşvik belgesine bağlanan yatırımlar “niyet”e dayanır. Mutlaka gerçekleşmeyebilir. Fakat gününüzde hiçbir girişimci boş yere proje geliştirmez, boş yere teşvik belgesi elde etmenin formalitesine katlanmaz. Açık anlatımla, teşvik belgesi her ne kadar “niyet”e dayansa da, girişimcilerin ileride yapacakları yatırımlar için önemli göstergedir. Teşvik yasasıyla, iller gelişmişlik düzeylerine göre 6 grupta toplandı. Altıncı grupta Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki en az gelişmiş iller var. Bunlar Ağrı, Ardahan, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Iğdır, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Urfa ve Van. 6’ncı Bölge’de yer alan illere yatırım

yapacak olanlara KDV istisnası, gümrük vergisi muafiyeti, vergi indirimi, sigorta prim ve faiz desteği, yatırım yeri tahsisi, gelir vergisi stopajı, sigorta primi işçi hissesi dâhil 8 kalemdede destek sağlanıyor. Bölgede yapılacak yatırımlarla sağlanan istihdam kapsamında, ödenmesi gereken sigorta primi işveren hissesinin asgari ücrete tekabül eden tutarı 10 yıl, yatırımların organize sanayi bölgelerinde yapılması halinde ise 12 yıl süreyle devlet tarafından karşılanacak. Ayrıca bu illere yatırım yapanlar sadece işçinin net ücretini ödeyecek. Bu bölgede halen bir işçinin bin 77 lira olan işverene maliyeti yeni teşviklerle 410 lira azalacak. Sadece bu bölgede uygulanmak üzere, işçilerin asgari ücreti üzerinden hesaplanan gelir vergisi stopajı 10 yıl süreyle terkin edilecek. (Uras, 2012).

Teşvik Paketi'nin sonuçları Başbakan Erdoğan'ın toplantıları ve bölgeye yönelik ziyaretlerinde konuşmalarında da kapsamlı olarak yer almıştır. Nisan 2012'de yeni bir teşvik sistemi uygulamaya konulduğunu söyleyen Erdoğan 81 ili gelişmişlik durumlarına göre 6 bölgede sınıflandırdıklarını, her bölge için son derece cazip teşvikler getirdiklerini aktarmıştır. Desteklerden en fazla faydalanılan 6. bölgenin, tamamı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan 15 ile dikkat çeken Erdoğan konuşmasında sonuçlara ilişkin şu tespitlerde bulunmuştur:

20 Haziran 2010 tarihinden 1 Nisan 2011'e kadar 6. bölgedeki iller için 445 adet belge alınmıştır. Aynı tarihler arasında 2011'den 2012'ye kadar bu illerde 440 bin teşvik belgesi alındı. 2012'den 1 Nisan 2013'e kadar bu bölgede 445 teşvik belgesi alındı. Yatırım miktarlarındaki değişim de son derece önemli. 2010-2011 arası bu illerde 2,2 milyar liralık yatırım teşvik belgesi alındı. 2011-2012 arasındaki yatırım miktarı 1,9 milyar liraydı. Son 1 yıl içinde ise yeni teşvik sistemiyle yatırım miktarı 5,5 milyar liraya ulaştı. İstihdama bakıyoruz 2010-2011 arası teşvik belgeleriyle öngörülen istihdam 10 bin kişiydi. 2011-2012 arası istihdam 7 bine düştü. Son 1 yıl içinde ise öngörülen istihdam 22 bin 288 kişi oldu. Son teşvik sistemiyle 6. bölgede yatırımların ve istihdamın yaklaşık 2,5 kat arttığını görüyoruz. Bu sonuçların üzerinde son derece hassas şekilde durmamız gerekiyor. 20 Haziran 2012'den 1 Nisan 2013'e kadar yatırım ve istihdamın 2,5 kat artış kaydetmesi sadece yeni teşvik sisteminin, sadece ekonomideki iyi gidişin eseri değildir. Bu artış, bu canlanma aynı zamanda istikrarın, güven ortamının, bölgede çoğalan ümidin eseridir. (Ak Parti, 2013).

Terörün ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmaların hızlanması ile birlikte oluşan sükunet ortamı teşviklerle de birleştiğinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yatırımlar artmaktadır. Yurtiçinden birçok sektörden girişimcinin başvuru

yaptığı illerde yatırım yapacak arsa kalmamıştır. Bölgede Organize Sanayi Bölgesi kurmak için çalışmalara başlanırken, firmaların ihtiyaç duyacakları iş gücünü de hazırlamak için yoğun eğitimler verilmektedir. Yeni Akit gazetesine süreci ile ilgili açıklamalarda bulunan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik, 5. ve 6. teşvik bölgelerinde yer alan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde süreçle birlikte teşvik uygulamalarına yoğun ilgi olduğuna vurgu yaparak kısa süre içerisinde sanayicilere tahsis edilen arsaların yetmeyecek düzeye geldiğini belirtmektedir. Firmaların yatırımlarının yanı sıra bazı sektörlerin kümelenme şeklinde Doğu ve Güneydoğu'daki illere gitmeye başladıklarını söyleyen Çelik, çözüm sürecinin ardından Türkiye'nin en iyi yatırım bölgelerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki iller olacağını kaydetmiştir. (Önal, 2013)

Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan'da katıldığı açılış ve toplantılarda yatırım teşvik belgelerinin sonuçlarına değinmiştir. Teşviklerin kazanımları hakkında çok sık değerlendirmelerde bulunan Çağlayan yatırımlardaki artışı şu sözlerle aktarmıştır:

2013'ün ilk 3 ayında 2012'nin aynı dönemine göre Bingöl'de teşvik belgeleri ile yapılacak yatırım tutarı 5 bin kat arttı. Bingöl için 1 milyar lirayı aşkın yatırım teşvik belgesi alındı. Aynı şekilde Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt'e yapılan teşvik başvuruları ile istihdamda ortalama 5-10 kat artış var. 2012 Nisan ayında açıklanan yeni teşvik modelinin önemli bir hamle olduğunu ve meyvelerini vermeye başladı. 80 senede ülkemize gelen uluslararası doğrudan yatırım 14,6 milyar dolar idi. Ama bizim dönemimizde yani 10 senede ülkemize gelen uluslararası doğrudan yatırımlar 124 milyar dolara tırmandı. Bu rakam 80 senede gelen yatırımların 8,5 katını aşıyor. Artan yatırımların işaretini yeni teşvik sisteminde de görüyoruz. Kanaatim şu an yürüyen çözüm sürecine sanayici de katkı yaptığı takdirde evelallah Doğu ve Güneydoğu Anadolu dâhil Türkiye'nin her bir yanı önemli yatırımlara tanık olacak. Malum hem 6. Bölge teşvikleri hem çözüm süreci ile Doğu ve Güneydoğu'nun ekonomik yapısı değişti. 2013'ün ilk 3 ayında 2012'nin aynı dönemine göre Bingöl'de teşvik belgeleri ile yapılacak sabit yatırım tutarı tam 5 bin kat arttı. Bingöl için 1 milyar lirayı aşkın yatırım teşvik belgesi alındı. Aynı şekilde Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt'e yapılan teşvik başvuruları ile istihdamda ortalama 5-10 kat artış var. (DÜNYA BÜLTENİ, 2012)

Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanı Nihat Ergün'de Teşvik Paketi'ne ilişkin olarak toplantılarda bu konuya değinmiştir. Bakan Ergün'ün açıklamalarında yer alan

ifadelere göre son açıklanan teşvik paketinin ardından organize sanayi bölgelerinde ciddi yatırım hareketliliği olmuştur. 6 ayda 2 bin 105 işletme yatırım için talepte bulunarak 84 bin istihdamın sağlanmasının önü açılmıştır. Teşvik paketi açıklandıktan sonra Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki organize sanayi bölgelerinde, 980 işletme için tahsis yapılmıştır. Doğu Anadolu'da 377 işletme, İç Anadolu'da 347 işletme, buralar yoğun teşvik bölgeleri, en çok Güneydoğu'da. Karadeniz'de 180 işletme, Ege'de 158, Marmara'da organize sanayi bölgelerinde 43, Akdeniz'de 20 işletme organize sanayi bölgelerine gelmiştir. Toplamda bu organize sanayi bölgelerinde 26 milyar liralık bir yatırımın söz konusu olacaktır. Bu yatırımların 10 milyar liralık kısmı Güneydoğu'da, 6 milyar liralık kısmı Akdeniz'de, 5 milyar liralık bölümü İç Anadolu'da, 2 milyar liralık kısmı da Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapılacaktır (Sanayi Bakanlığı, 2012).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

GÜNEYDOĞU'DA SORUNLARIN ÇÖZÜMÜ VE TESPİTLER

1. Çözüm Süreci ve Yatırımlar

Türkiye'nin uzun süredir başını ağrıtan terör, on binlerce kişinin hayatına mal olurken milyar dolarlarla ifade edilen maddi kayıplara da yol açmıştır. Bu olaylar hiç kuşkusuz en fazla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Hükümetin müzakereleri sonucunda, terör örgütünün eylemsizlik kararı alması ve kamuoyunda, "Barış Süreci" olarak adlandırılan gelişmeler bölgede kalkınma ve yatırımlara ilişkin beklentileri de artırmıştır. Çözüm süreci ile birlikte terör sorununun kalıcı olarak çözülmesi ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kalıcı olarak refah ortamının sağlanması hedeflenmektedir.

Çözüm süreci terör olayları sebebiyle ezilen, sanayileşemediği için de yatırımlardan istediği payı alamayan bölgenin geri kalmışlığını ortadan kaldıracak bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Gelişmenin ekonomiye ve kalkınmaya etkisini bölge yazarlarından Güneş'in şöyle analiz etmiştir:

Feodal yapının pençesinden kurtulamayan bölgenin, ekonomik geri kalmışlığı da adeta makus talihi olarak kabul edilmiştir. Ne Cumhuriyet tarihimizin en büyük yatırımı olan Güneydoğu Anadolu Projesi(GAP), ne de gelmiş geçmiş birçok hükümetin çabası bölgeye yatırımcı çekmeyi başaramadı. Değişik tarihlerde çıkarılan ve yatırım için girişimcilere bir hayli cazip olanaklar sunan teşvik uygulamaları da ne yazık ki istenilen sonucu bir türlü veremedi. Yatırımcılar terör örgütünden tehdit aldığı ya da olaylardan çekindikleri için bölgeye uzak ve ilgisiz kaldı. Halen yürürlükte olan teşvik yasası çerçevesinde yatırımcıların ilgi odağı olan ve 6. bölgede yer alan Şanlıurfa, bölgedeki diğer kentlere oranla daha şanslı konumda. Elbette ki bunda kentin daha güvenli olması ve terör olaylarından uzak kalmasının payı büyük. Bölgeyi yerinde görmek ve yatırım fırsatları hakkında bilgi almak için yıllardır yöreye gelen iş heyetleri, ticaret ve sanayi odaları ve işadamları derneklerinin haddi hesabı yok. Ancak harekete geçenlerin sayısı bir elin

parmaklarını geçmemiş. Gerek bölgeyi ziyaret eden işadamlarıyla yaptığımız görüşmelerden, gerekse il yöneticileriyle yaptığımız değerlendirmelerden şu sonuç çıkıyor: Ciddi teşvik olanaklarından yararlanmak isteyen ancak terör nedeniyle çekinceleri olan kimi yatırımcılar, Şanlıurfa'nın bu avantajlı durumu göz önünde bulundurdularında yatırıma daha sıcak bakabiliyorlar. Ancak birçok girişimci, özellikle de köklü kuruluşlar bu avantaja karşın kaygılarını yenemediğinden geri durmayı tercih ediyor. Yeni döneme yatırımcıların daha fazla kayıtsız kalmayacakları görüşü dillendirilmeye başlandı. Yürürlükteki teşvik yasasından yararlanmak isteyen ancak başta da özetlediğim gibi terör endişesiyle geride duran yatırımcıların, yöreye gelip gelmeyecekleri sorusu şimdiden en fazla tartışılan konu oldu. Bu sorunun yanıtı, öncelikle sürecin nasıl sonlanacağına ve şüphesiz ki zamana bağlı. Terörden kurtuluş elbette ki bölgeyi rahatlatacak, önünü açacaktır. Ancak bölgenin yeni dönemde ciddi yatırımları çekip çekmeyeceğini bekleyip görmek en doğrusu. (Güneş, 2013)

Türkiye'yi ekonomik açıdan geri bırakan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasının en büyük sebebi olan teröre ilişkin başlatılan çözüm süreci yatırımcıları da harekete geçirmiştir. İmralı'nın "Silahlar sussun" talimatı iş dünyasında heyecan oluştururken iş dünyası yatırımları artırmak için görüşmelere başlamıştır. Çözüm süreci ile birlikte Türkiye'nin 2023 hedeflerine 5 yıl öncesinden ulaşabileceği tespiti yapılmıştır. Diyarbakır'da yakılan nevrüz ateşinin, sadece politikada değil Türkiye'nin ekonomik kalkınma hamlesinde de yeni bir dönem başlattığı ifade edilmiştir. Süreci başından bu yana takip eden iş dünyası çözümün Türkiye ekonomisine doping etkisi yapacağı konusuna dikkat çekmiştir. *"Terör belasından kurtuluyoruz"* diyen işadamları, *"Yıllardır güvenli görmeyip gidemediğimiz Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin yatırım potansiyelinden artık yararlanacağız"* tespiti yapmıştır. Bölgenin turizmden madencilığa, enerjiden hayvancılığa kadar birçok sektörde yüksek potansiyel taşıdığına dikkat çeken işadamları, Türkiye'nin yeni kaynaklara kavuşacağını ifade etmiştir. Bu kaynakların ekonomiye akmaya başlamasıyla birlikte Türkiye'nin 2023 hedeflerine 2018 yılında ulaşacağını belirtilerek 2018'de Türkiye'nin dünyada ilk 10 ekonomi arasına gireceğini vurgulanmıştır (Salih ve Acar, 2013).

İş dünyası temsilcilerinin yanı sıra sivil toplum kuruluşları da çözüm sürecinin bölgeye yönelik yatırımları artıracığı ve Türkiye ekonomisinin geleceğine katkı

yapacağına dikkat çekmiştir. MÜSİAD Genel Başkanı Nail Olpak'ın konuya ilişkin değerlendirmesi şöyle olmuştur:

Güneydoğu sorununun çözümü, sadece ülkemizin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde uzun yıllardır yaşanan bir sorunun çözümü anlamına gelmekle kalmayacak, aynı zamanda ülkemizin aydınlık geleceği adına Cumhuriyet tarihinin en önemli sorunlarından birisinin aşılması anlamını da taşıyacaktır. MÜSİAD'ın gelecek vizyonunu konuştuğumuz bir dönemde gözden kaçırmamız gereken çok önemli bir gerçek, Türkiye'nin geleceği için atılan adımlar konusunda anlayışlı ve sağduyulu olmamız ve doğru olduğuna inandığımız bu sürece net bir şekilde destek vermemiz gereğidir. Son günlerde oldukça yoğun tartışmaların yaşandığı bu sürece, kısır bir bakış açısıyla yaklaşp, Terör Örgütü ile pazarlık süreci diye bakmıyoruz. Türkiye'nin hedefleri doğrultusunda geleceğini yeniden inşa etme süreci olarak bakıyoruz. (MÜSİAD, 2013).

Terörün sona erecek olmasına yönelik iş dünyası başta olmak üzere çok sayıda kesimin ortak beklentisi olarak ortaya çıkmıştır. Çözüm süreciyle ilgili tam bir uyumun olmadığı söylene de terörün ortadan kalkmasıyla birlikte Kürt sorununun çözülmesi noktasında kamuoyu büyük çoğunlukla ortak görüşe sahip olmuştur. Doğu ve Batı'da yaşayanlar Türk ve Kürtler başta olmak üzere Zaza ve Araplarda terörün bitmesini, sokakların normalleşmesini, Güneydoğu'nun canlanmasını istemektedir. Ortak beklenti bölgede ekonominin canlanmasıyla birlikte ulaşımın normalleşmesi, yatırımların gelmesi ve istihdamı oluşturacak fabrikaların açılması olmuştur (Akpınar, 2013).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin lokomotif sektörü olan tarıma dayalı sanayi yapısının geliştirilmesi amacıyla tarımsal örgütlenme projelerine, organik tarım uygulamalarına, kırsal kalkınma yatırımlarına, hayvancılık ve kurumsal kapasite projelerine toplam 743 milyon lira destek verilmiştir. 8 adet OSB projesi (7 OSB ve 1 arıtma), 7 adet KSS projesi bitirilmiştir. Plan döneminde tamamlanan bin 405 hektar büyüklüğünde 7 adet OSB'deki tüm parsellerde üretime geçilmesi halinde yaklaşık 35 bin kişiye istihdam olanağı sağlayacak. Yeni teşvik sistemi bölgede yatırım talebini artırmış, hemen hemen tüm OSB'ler dolmuştur. Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin ve Batman'da yeni ve tevsî OSB projeleri için yoğun bir şekilde çalışılırken, Yeni Teşvik Sisteminin uygulamaya geçtiği 2012 yılı Haziran ayından itibaren, Bölge illerinde toplam 403 teşvik belgesi düzenlendi. Bu teşvik belgeleri kapsamında yaklaşık

3,9 milyar lira tutarında sabit sermaye yatırımı gerçekleştirilmesi ve 17 bin kişinin istihdam edilmesi planlanıyor. Başta KOBİ'ler olmak üzere işletme ve girişimcilerin finansmana erişimlerini kolaylaştıracak tedbirler alınmış ve kullanılan kredilerde artış sağlandı (Alabay, 2013).

2. Güneydoğu'ya Yönelik Çözüm Önerileri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde son 10 yıla kadar olan kalkınmada geri planda kalmasının sonuçlarını büyüme hızlarında görülmektedir. 1987-2000 döneminde, Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nda (GSYİH) 1987 yılı sabit fiyatları ile yıllık ortalama yüzde 3,6'lık bir büyüme sağlanmıştır. Büyüme hızı Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşen bölgeler Marmara ve Ege Bölgeleri iken; Türkiye ortalamasının altında kalan bölgeler ise; Akdeniz, Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu, Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri olmuştur. Türkiye ortalamasının üzerinde büyüyen bölgelerimizden Marmara Bölgesi'nde; tarımda (yüzde 0,6) nispi bir küçülmeye karşılık büyümenin hizmetler (yüzde 0,7) ve sanayi (yüzde 0,2) nispi bir küçülmeye karşılık büyümenin hizmetler sektöründe (yüzde 0,7) dayandığı anlaşılmaktadır (Kaymak, 2003: 3).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin ekonomik sorunlarının ortada olduğu tespitini rakamlarda doğrulamaktadır. Bölgesel geri kalmışlık, sanayiden alt yapı hizmetlerine kadar pek çok alanda görülmektedir. Özhan ve Ete'nin tespitleri de bu noktada olmuştur:

Bölgede uygulanacak kısa ve orta vadeli programlar, fakirlik, işsizlik ve alt yapı eksikliği sorunlarının çözümü için önemli katkılar sağlayacaktır. Kısa vadede atılacak adımlar, küçük aile ekonomilerine doğrudan yansıtacak ve işsizliğin önünü kısmen alacaktır. Terör, coğrafi şartlar ve alt yapı eksikliği yüzünden bölgeden uzak duran özel sektörün yatırım yapması teşvik edilmelidir. Bunun için özel sektörün kaygıları masaya yatırılmalı, imkânlar ölçüsünde giderilmeli ve 2009 ve 2010 yıllarında birkaç tane "başarı hikâyesine" imza atılmalıdır. Gündemdeki ekonomik tedbirlerin kısa sürede sonuç vermesi beklenmemelidir. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gibi büyük projeler, bölge ve ülke ekonomisine önemli kazanımlar

getirecektir. Bölgeye verilmiş en büyük ekonomik söz olan GAP'ın hayata geçmesi için en üst düzeyde takibi şarttır. Kuzey Irak'ın ekonomik yapılanmasında Türkiye yoğun bir şekilde rol almaktadır. Türkiye bu pozitif katkısını Güneydoğu'yu da içine kattığı bölgesel ekonomik kalkınma stratejileriyle beslemelidir. Kuzey Irak yatırımları Güneydoğu'yu atlayarak değil, eklemleyerek yapılmalı; bu şekilde karşılıklı bağımlılık yapısal hale getirilmelidir. Bu amaca matuf olarak sınır kapılarındaki giriş-çıkışlar kolaylaştırılmalı, hizmet en üst düzeye çıkarılmalıdır. Kuzey Irak'a bölgeden ihracat yapacak firmalara gerekli teşvik ve vergi muafiyetleri sağlanmalıdır. Aynı şekilde Doğu ve Güneydoğu'nun sınır komşularından, özellikle Kuzey Irak'tan bölgeye gelecek muhtemel eğitim (bölge üniversitesi), sağlık (bölge hastanesi) ve turizm taleplerini organize edecek altyapılar oluşturulmalıdır. Bu konuda YÖK ve Sağlık Bakanlığı bünyesinde gecikmeden çalışmaların başlaması gerekmektedir. (Özhan, Ete, 2008:19,20).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun gelişmişlik ve kalkınma sorunları sosyal, kültürel hukuki, siyasal ve dini konulardan da bağımsız düşünülmemelidir. Geniş bir bölgenin, dar kapsamlı bir alt bölgenin veya daha küçük ölçekte bir şehrin kalkınması o yörede yaşayan insanların kendilerini özgür, eşit fırsat eşitliğine sahip kişiler olarak görmeleriyle başlar. Bizim ülkemizde sosyal, kültürel ve siyasal eşitlik konuları her zaman vatandaşların birinci önceliği olmuştur. İnsanlarımız yaşam biçimlerinin, dini inançlarının, kültürlerinin sorgulanmasını arzu etmemekte ve yaşam biçimlerine müdahale edilmesini istememektedirler. Bu nedenle gelişme ve kalkınma sorunlarının çözümünde öncelikle özgürlük alt yapısının oluşturulması gerekmektedir. Demokratik hakların tam olarak verilmesi, bölücülüğe ve ayrımcılığa geçit vermeden özgürlüklerin çoğulculuk temelinde en geniş bir biçimde saptanması, bölge insanların girişimcilik ruhunu uyandıracak ve kalkınma çalışmalarına bir ivme kazandıracaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasında devlete ve hükümetlere düşen görevler bu bölgeye pozitif ayrımcılık ilkesiyle daha fazla yatırım yapılması daha fazla teşvik verilmesi ve daha güçlü bir eğitim ve sağlık alt yapısının oluşturulmasından geçmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Batı bölgelerine doğru yaşanan yoğun iç ve dış göçler nedeniyle şehir merkezlerinde ortaya çıkan yoksulluk ve işsizliğin giderilmesinde belediyelerin önemli roller üstlenmesi gerekmektedir (MÜSİAD, 2013: 149).

Gelişmişlik ve kalkınma sürecinde üniversitelere, sivil toplum kuruluşlarına, meslek örgütlerine, odalara da büyük görevler düşmektedir. Bunun için üniversiteler mali ve öğrenci kontenjanlarını tespit açısından yarı hale getirilmeli bölgenin ihtiyaçlarına göre yeni birimler açma serbestisine sahip olmalıdır. Gelişme ve kalkınmada rekabet ortamı oluşturulmalıdır. Ekonomik geri kalmışlık ve hızlı nüfus artışı ülkenin bütçe imkanlarını zorlamaktadır. Bu nedenle bir taraftan özel sektör ve diğer taraftan bölge insanlarının kişisel girişimcilik gücünün harekete geçirilmesine ihtiyaç vardır. Devlet pozitif ayrımcılık yaparak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne daha fazla kaynak transfer etse bile yerel girişimcilik ruhu harekete harekete geçirilemezse arzulan sonuçlar elde edilememektedir. Kişisel girişimcilik ruhu, ticaret imkânlarının ve fırsatçılarının açığa çıkarılmasıyla gelişir. Sınır kapılarındaki gümrük işlemleri basitleştirilmeli, sınır şehirleri arasındaki ticaret serbestleştirilmeli, mal ve hizmetlerin ülkeler arasındaki akışkanlığı hızlandırılmalıdır. Bölgedeki küçük girişimlerin güçlenmesi ancak ticari ilişkilerin ve bağlantıların güçlenmesiyle mümkün olabilecektir. Ülkenin Batı bölgelerindeki işletmelerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yatırım yapmaları da fazlaca beklenmemelidir. Bu işletmeleri ancak Güneydoğu Anadolu bölgesine elde edecekleri kazançlar çekebilecektir. Kazanç fırsatları devlet kaynaklarıyla bir yere kadar sağlanabilir. Asıl kazanç fırsatı ise bölge devletleri ve ülkeleri arasındaki potansiyel ticaret hacmidir. Ticaret; hizmet sektörünü, hizmet sektörü de sanayiye geliştirme kapasitesine sahiptir. Bunun için komşu ülkelerle olan ilişkilerin güçlendirilmesi her zaman önceliğini korumaya devam edecektir. Komşu ülkelerdeki siyasal çalkantılar varlığını sürdürse bile ticari ve ekonomik ilişkilerin yaşamın kendisi olduğu u gözden uzak tutulmamalıdır. Bölgenin zenginliğe ve varlığa kavuşmasıyla birçok sorunun kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Yoksulluk ve az gelişmişlik kendi çatışma kültürünü oluşturmaktadır. Bu sorunların üstesinden gelinmesi için refah toplumuna ulaşacak yolların önünü açması gerekmektedir (MÜSİAD, 2008:149, 150).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerde kalkınmanın sağlanması ile birlikte eğitim düzeyinin de artması beklenmektedir. Bölge'de eğitim düzeyi eskiye

oranla yükselmekle birlikte, okullaşma oranı hala oldukça düşüktür ve söz konusu oran eğitim kademelerine göre ilkokuldan üniversiteye gittikçe daha da düşmektedir. Bölge’de okullaşma oranı 4,9’dur ve en yüksek oranı “hiç okula gitmeyenler” oluşturmaktadır. Eğitim görme ya da okullaşma oranları dokuz GAP ilinin gelişmişlik düzeyine göre farklılaştığı gibi cinsiyete göre de farklılaşmakta ve bu konudaki eşitsizlik devam etmektedir. İllerin gelişmişlik düzeyi yükseldikçe eğitim görenlerin oranı da artmaktadır (Gökçe ve Kasapoğlu, 2010: 285).

Eğitimdeki artış ile birlikte kalkınma ve yatırımların artmasını olumlu yönde tetikleyecek unsurlardan biri de terörün beslendiği ekonomik kaynakların kurutulmasından geçmektedir. Bölgede, yaklaşık üç milyon kişinin terör ekonomisinden beslendiği iddia edilmektedir. Bu sayıya ilişkin farklı rakamlar telaffuz edilse de bölgede bir terör ekonomisi olduğu gerçeği vardır. Çatışmaların oluşturduğu koşullarda, yasadışı girişimlerin denetlenip, önlenemediği de ortadadır. Ama bu boşlukta ortaya çıkan geniş çaplı kaçakçılık gruplarıyla sayıları az da olsa bazı görevlilerin işbirliği yapmaları, yasadışı faaliyetlerin alanını genişlettiği gibi onları tümüyle denetimi dışına çıkartmaktadır. PKK’nın çok geniş bir alanda faaliyet gösterdiği ve bu faaliyetlerini bir hayli para ile yürüttüğü tespiti yapılmaktadır. Ancak çok sayıda PKK’lı yakalanması, örgüt evleri ve sığınakların basılmasına rağmen ele geçen yiyecek, kitap-doküman ve silahlardan söz edilmiş ama par konusu fazlaca gündeme getirilmemiştir (Ergil, 1995:97-98).

Terörün çözümüne yönelik olumlu çözüm önerilerinin yanı sıra bazı uzmanlarında ekonomik anlamda sert öneri tedbirleri yer almaktadır. Yapılacak işin ekonomik reformların tamamlanarak Türkiye’nin gerçek parasını ortaya çıkarması olduğu belirtilmektedir. Dış paradan borç alarak, içerideki borçlarını TL ile çeviren ithalatçıların, marketlerin ve bankaları düşünülmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Kim olursa olsun yaptığı hatayı millete ödettiremez (Pekin, 2010:20).

3. Türkiye ve Dünyada Kalkınma

Dünya üzerindeki çok sayıda ülkenin aynı düzeyde gelişmesinin beklenmesi çok iyimser görüş olarak nitelendirilebilir. Ülkeler arasındaki gelişmişlik açısından çok büyük farklılıkların olduğu her fırsatta karşımıza çıkmaktadır. Bu gelişmişlik farkları komşu ülkeler arasında bile görülebilmektedir. Dünyanın en zengin ülkelerinden birinin yanında yer alan bir başka ülke geri kalmış ülkeler arasında yer alabiliyor. Genel olarak doğru ile batı ve kuzey ile güney arasında bir gelişmişlik farkı olduğunu söylenebilir (Akın, 1999:1).

Bölgeye yönelik gerçekleştirilmiş ve halen yapılmakta olan kamu harcamalarının bölgenin asırlara dayanan meselelerinin ve ihtiyaçlarının tamamının karşılanamadığı bir gerçeğini koalisyon hükümetleri tespit etmesine rağmen çözümü yönelik adımlar ise bir türlü atılamamıştır. Bu meselelerin kısa bir sürede çözümlenebilecek meseleler olmadığını kabullenmek; fakat konuyu farklı yönleriyle ekonomik, sosyal ve kültürel planlama yaklaşımı içinde ele almak içinde bulunduğumuz plan dönemlerinde belirtilen endüstri ve tarımsal kalkınma ile ilgili tedbirleri uygulamak gerçekçi, güvenilir ve isabetli bir yaklaşım şekli olacaktır. Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasında devletin büyük imkanlarla kalkınmaya katılması zorunlu olmakla beraber özel sektörün ve bölge halkının da bu kalkınmaya katılmasına önem vermesi gerekmektedir. Bu aynı zamanda bölgenin kalkınması için gerekli psikolojik ortamı sağlayacaktır (Türkmen, 2010: 419).

Hükümetler terörle mücadele ederken yatırımları rafa kaldırması bölge halkının gelişmesini önlerken vatandaşında sıkıntı yaşamasına neden oluyor. Turgut Özal'ın *"Bu işin sonunda o halk da mecburen ıstırap çeker. İlk başta yapılacak iş terörü ezmek, kaynaklarını kurutmaktır."* sözleri terörün beslendiği kaynakların kurutulmasının önemine işaret etmektedir. (Gündem, 2001:88) Bunun yolu da kalkınmaya yönelik yatırımların artırılmasından geçmektedir. Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz, kamu yatırımlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine önemli bir ayrıcalık tanıdıklarını, geçen 10 yılda bölgeye 32 milyar lira yatırım yapıldığını, yatırım payının

yüzde 7'den yüzde 15'i aştığı bilgisini vermektedir.. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine geçmişe oranla iki kat daha fazla kamu yatırımı yaptıklarını ifade eden Yılmaz, şu tespiti yapmaktadır: *Biz kamu yatırımlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine önemli bir ayrıcalık tanıdık. Sadece geçtiğimiz 10 yılda Doğu ve Güneydoğu illerine 32 milyar lira yatırım yapmışız. Kamu yatırımlarında Doğu ve Güneydoğu'nun payı yüzde 7 civarındaymış. Bugün geçtiğimiz yıl itibarıyla bu yüzde 15'i aşmış durumdadır.* (SHOW HABER, 2012).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından gerçekleştirilen 2010 yılı yoksulluk araştırması sonuçlarına göre; kişi başı günlük harcaması 1 doların altında kalan fert oranı 2020 yılında yüzde 0,20 iken; 2006 yılında bu oran sıfır olmuştur. Yani 1 doların altında fert kalmamıştır. Yine kişi başı günlük harcaması 2.15 doların altında kalan fert oranı 2002 yılında yüzde 3,04 iken; 2011 yılında ise 0,14'e düşmüştür. Bu verilerden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kalkınmanın etkilerini de görmemiz mümkün (Karagöl, 2013:60).

Cumhuriyetin 100 yılı olan 2023 için konulan hedeflere ulaşabilmesinin yolu Türkiye'nin toptan kalkınmasından geçiyor. 2 trilyon dolarlık milli gelir, 500 milyar dolarlık ihracat, 25 bin dolar kişi başına gelire daha büyük bir ekonomi olacak. Bu sayede daha adaletli bir sosyal yapı ve daha ileri bir demokrasinin elde edilmesi de mümkün. Bunun önemli kilometre taşlarından biri de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki gelişme ile yakından ilgili. Bu hedeflere ulaşılabilmek için tek parti iktidarı önemli bir avantaj. Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz'ın aşağıdaki tespitleri tek parti iktidarında kalkınmada alınan hızlı mesafeyi göstermesinin yanı sıra koalisyon dönemi iktidarlarının kalkınma ile ilgili stratejilerini özetlemektedir:

Türkiye son 10 yılda tek partinin çoğunluğu ile sağladığı istikrarın ekonomideki yansımalarını yaşayarak gördü. 2002 yılında 230 milyar dolar olan Gayrisafi Yurtiçi Hasılamız, 2012 yılında 800 milyar dolar mertebesine ulaştı. Aynı dönemde kişi başı gelirimiz 3 bin 500 dolardan 10 bin 500 dolar seviyesine yükselmiştir. Enflasyon ve faizlerin tek hanelere gerilediği, bütçe disiplininin sağlandığı bu ortamda, kamu hizmetlerinde de tam anlamıyla bir sıçrama yaşanmıştır. Kamu yatırımlarının yanı sıra sağlanan güven ortamında özel kesim yatırımları, üretimi, ihracatı ve istihdamı tarihi seviyelere ulaşmıştır. Ülkemizin çok partili dönem tecrübesine baktığımızda koalisyon dönemlerine göre belli bir partinin çoğunluğuna dayalı

dönemlerin çok daha yüksek bir performans sergilediği açıktır. 1950'lerde Demokrat Parti, 1960'ların belli bir bölümünde Adalet Partisi, 1980'li yıllarda ANAP, kalkınma sürecinde önemli ilerlemeler sağlamışlardır. Bu dönemler aynı zamanda reformların ve yapısal değişimlerin de hızlandığı yıllar olmuştur. 2002 sonrası dönemde AK Parti yönetiminde sağlanan performans ise küresel krize rağmen son derece belirgin bir farklılığı ortaya koymaktadır. 1950-2012 döneminin büyüme hızlarına bakıldığında şu gerçek ortaya çıkmaktadır. Güçlü bir partinin yönetiminde olduğu dönemlerde büyüme ve kişi başına gelir artışı yüksek olmuştur. 1950-1959 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 7, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 4,2; 1966-1970 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 6, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 3,4; 1984-1991 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 5, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 2,9; 2003-2012 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 5, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 3,7. Koalisyon dönemlerinde sağlanan performans ise belirgin bir şekilde daha düşük olmuştur. 1962-1965 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 5,5, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 3,0; 1972-1979 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 4,7, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 2,4; 1992-2002 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 3,3, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 1,9. Performansın koalisyon dönemlerinden de daha düşük olduğu dönemler ise demokrasinin askıya alındığı ara dönemler olmuştur. 1960-1961 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 2,1, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde -0,4; 1980-1983 döneminde ortalama GSYH artışı yüzde 2,7, ortalama kişi başına gelir artışı yüzde 0,3. Bu performans bize yönetimde her türlü istikrarın değil, demokratik istikrarın önemli olduğunu göstermektedir. İstikrarı ve demokrasiyi eş zamanlı yakalamak açısından demokratik temsilin ve katılımın yanı sıra, yönetimde güçlü bir yapının da önemli olduğu görülmektedir. (Yeni Türkiye, 2013).

Türkiye'nin ekonomik güvenliğini tehdit eden unsurların başında gelen terörün ülkenin ekonomisinin yanı sıra kalkınmaya olumsuz etkilerini ortadadır. Türkiye'ye maliyetinin doğrudan ve dolaylı olmak üzere 300 milyar dolar civarında olduğu yapılan bir araştırma ile ortaya konmuştur (Yılmaz, 2013:26). Ak Parti iktidara geldiğinde bölgedeki toplam bölünmüş yol 6 bin 200 kilometre idi. Terörün maliyetine değinen Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanı Binali Yıldırım, yatırımın önemine şu sözlerle değinmektedir:

Terör yüzünden, 400 milyar doları aşan kaynağımız yok olmuş gitmiş. Bu kaynakla 400 tane Boğaziçi Köprüsü yapardık. 100 bin kilometre demiryolu yapardık. "Biz bunu 10 sene boyunca gördük. Biz Hakkari'ye, Şırnak'a, Iğdır'a, Bingöl'e havaalanı, bölünmüş yol yaparken hep bu terör önümüze çıktı. Oralara yol gitmesini, havaalanı, okul, hastane yapılmasını engellemek için

ellerinden geleni arkalarına koymadılar 10 yıl içerisinde güneydoğuya batıya nazaran 10 kat daha fazla yatırım yaptık. İzmir'de, Ege'de yapılan bölünmüş yol 3 ise Şırnak'ta, Van'da, Bitlis'te, Bingöl'de, Ağrı'da yapılan bölünmüş yol 11 kat. 10 yıl içerisinde bölgeye 34 milyar lira yatırım yapıldı. Bunun 22 milyar lirası Bakanlığımızın yatırımlarıdır(AKTİF HABER, 2012)

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin ülkenin diğer bölgelerine oranla, barındırdığı büyük potansiyele rağmen toplumsal ve ekonomik gelişmede geride kaldığı ve bölgenin kalkınmasının geçmiş hükümetler tarafından ihmal edildiği toplumsal bir gerçeklik olarak önümüzde durmaktadır. DPT'nin 2003 verilerine göre en az gelişmiş 18 ilin 15 tanesi Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Yoksulluğun artışına karşı tepkisel tutumlar ve güvensizlik politika dışı yöntemlere çok uygun bir zemin hazırlamaktadır. (Değer 2010:27- 28- 34)

SONUÇ

Bölgeler arasındaki gelişmişlik farkı sadece gelişmekte olan ülkeler ve Türkiye ile sınırlı değildir. Dünyanın önde gelen ekonomilerinin kendi içlerinde hatta şehirler ve bölgeler arasında gelişmişlik farkları vardır. Türkiye’de de Cumhuriyetin kurulmasından itibaren bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılmasına yönelik çalışmalar dönemsel de olsa yapılmıştır. Ancak Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki kalkınma hamlesinin başlatılması ve buna yönelik somut adımlar ancak 1980’li yıllardan sonra atılabilmektedir. Turgut Özal’ın Başbakan olmasının ardından başlayan Türkiye genelindeki kalkınma hamlesinden Güneydoğuda nasibini almıştır. Özal’ın vefat etmesine kadar GAP Projesi başta olmak üzere bölgeye yönelik kamu harcamalarında gözle görülür bir artış görülürken, aynı gelişmeyi koalisyon hükümetleri döneminde görmek ise fazlaca mümkün değildir. Kamu harcamalarındaki azalmanın sonucunda da terörün kendisine daha uygun ortam bulduğu söylenebilir.

1980 sonrasında uygulanan ana dil yasağı, sıkıyönetim, ve olağanüstü yönetimler, insan hakları sorunları ve göçlerle birlikte bölgede yaşanan yoğun işsizlik ve yoksullaşma sorunun giderek daha da derinleşmesine yol açmıştır. Son 25 yıl içerisinde Güneydoğu’da yaşanan çatışma ve terör ortamı sonucunda ülkenin büyük maddi ve manevi kayıpları olmuştur. 50 binin üzerinde insan hayatını kaybederken on binlerce vatandaşa sakat kalmış ve yaralanmıştır. 10 binin üzerinde faili meçhul cinayet yaşanmış, yargısız infazlar ve gözaltındaki kayıplar ve diğer kayıplar yaşanmıştır. Üç binin üzerinde köy ve mezra boşaltılmış, milyonlarca insan zorunlu göçe maruz bırakılarak göç etmiştir.

Terörün maliyetine ilişkin rakamların yanı sıra vatandaşın buraya giden kaynaklar sebebiyle yaşadığı mahrumiyette büyük önem taşımaktadır. Bölgesel gelişmişlik başta olmak üzere kalkınmanın temeli siyasi ve ekonomik istikrara dayanmaktadır. Tek parti iktidarları döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne kamunun aktardığı kaynak artarken, koalisyon dönemlerinde ise kalkınmanın fazlaca

gerçekleşmediği söylenebilir. Doğu ve Güneydoğu da özellikle terörden olumsuz etkilenen bölgelere yapılan yatırım son 10 yılda 30 milyar Türk Lirası'nın üzerine çıkmıştır. Bunun 20 milyar Türk liralık kısmı sadece Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı'nın yaptığı yol, havaalanı, demiryolu gibi yatırımlardan oluşmaktadır. 2002 yılından bugüne kadar Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne 4 bin 500 kilometre bölünmüş yol yapılmıştır. Ak Parti iktidara geldiğinde bölgedeki toplam bölünmüş yol 6 bin 200 kilometreyi ancak bulmaktadır. Terörün maliyeti ülke ekonomisine de büyük hasarlar vermiştir. Terörün Türkiye ekonomisine maliyeti yaklaşık 400 milyar dolar olarak hesaplanmaktadır. Bu kaynakla 400 tane Boğaziçi Köprüsü, 100 bin kilometrede demiryolu yapılabilmektedir. Hükümetlerin bölgesel gelişmişliğe ayırdıkları kaynak çözüm süreci gibi açılımlarla desteklendiğinde yatırımlarda da ciddi artış olduğu görülmektedir. Çözüm süreci ile birlikte Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan illerdeki yatırımlar, teşvik uygulamasının da etkisiyle yüzde 117 artarken, sabit yatırım miktarı yüzde 321, istihdam edilen kişi sayısı ise yüzde 235 oranında artış göstermiştir. GAP Eylem Planı'nın uygulandığı süre içerisinde proje ve faaliyetlerin önemli bir bölümü tamamlanırken, eylemlerin bazılarında öngörülen hedeflerin de ilerisine geçilmiştir. 2009 yılında GAP Bölgesi'nde yüzde 17,4 olan işsizlik oranı, 2011 yılında yüzde 11,7'ye kadar düşmüştür. Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Batman, Şırnak ve Kilis illerini kapsayan Güneydoğu'da kişi başı gelirdede önemli artışlar söz konusu olmuştur. Kişi Başı Gayrisafi Katma Değer 2004 yılında Gaziantep, Adıyaman ve Kilis illerinde 2 bin 678 dolar iken 2008 yılında 4 bin 597 dolara yükselmiştir. GAP Projesi'ne yönelik yatırımlardaki artışın etkisiyle birlikte Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt'te ise 2004 yılında 1.853 dolar olan Kişi Başı Gayrisafi Katma Değer 2008 yılında 3 bin 812 dolara çıkmıştır. Benzer bir artış kişi başı ihracatta da görülmüştür. 2007'de kişi başına ihracat Gaziantep, Adıyaman ve Kilis'te 1.101 dolar iken 2011 sonunda 1.963 dolara kadar çıkmıştır. Aynı dönemde Şanlıurfa ve Diyarbakır'da 57 dolar olan kişi başına ihracat 97 dolar olmuştur. Bu veriler bile sadece bölgeye yönelik yatırımlarının olumlu sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cumhuriyetin 100 yılı olan 2023 için konulan hedeflere ulaşabilmesinin yolu da Türkiye'nin toptan kalkınmasından geçmektedir. 2 trilyon dolarlık milli gelir, 500 milyar dolarlık ihracat, 25 bin dolar kişi başına gelire terör sorunu ile ulaşılması mümkün değildir. Son on yıllık dönemde bölgeye yönelik yatırımlarda ciddi bir artış söz konusudur. 11 yıl önce GAP'a aktarılan kaynak miktarı 1,1 milyar lira iken 2010 yılında bu rakam 5 milyar liranın üzerine çıkmıştır. GAP'a toplam yatırımlardan aktarılan kaynak miktarı ise yüzde 6'ya kadar gerilerken son yıllarda yüzde 14'e kadar yükselmiştir. Bugünlerde Türkiye'nin gündeminde yer alan çözüm süreci ile birlikte silahların susması hedeflenmektedir. Bu gelişme ile birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasının yanı sıra Türkiye ekonomisinin de sıçrama yapacağı amaçlanmaktadır. 1980'den bugüne bakıldığında Turgut Özal'ın Başbakanlığı ile Recep Tayyip Erdoğan'ın Başbakanlığındaki Anavatan Partisi ve Ak Parti hükümetleri döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki sorunların çözümüne yönelik radikal adımların atıldığı belirtilmektedir. Özal tarafından belirli bir seviyeye getirilen GAP Projesi uzun yıllar düşük hızda devam etmesinin ardından Ak Parti iktidarı döneminde yeniden hız kazanmıştır. GAP'a uzun yıllar aktarılan kamu kaynaklarından daha fazla miktarda elektrik enerjisi elde edilmesi bölgeye yönelik yatırımların karşılığının alındığının önemli göstergelerinden biri olarak gösterilebilir. Kamu kaynaklarının aktarılması ile önemli projelerin hayata geçirilmesi ve güvenlikle ilgili ciddi adımların atılmasında tek parti iktidarının önemi oldukça fazladır. Özal'dan sonraki koalisyon hükümetlerinin parti programları başta olmak üzere ajandalarında GAP, OHAL'in kaldırılması, Kürtçe TV, Kürtçe eğitim, yatırım teşvik paketleri, sınır ticaretinin geliştirilmesi, kamu yatırımlarının artırılması gibi çok sayıda vaat ve hedef olmasına rağmen bunları gerçekleştirmek Ak Parti iktidarları döneminde gerçekleştirilmiştir. Özal döneminde ise GAP yatırımları hızla artarken, Güneydoğu'da elektriksiz ve yolsuz köy kalmamıştır. Yine Özal döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi için özel bir yayın kanalı devreye sokulmuştur. AK Parti, Kürt meselesinin çözümü için daha önce farklı çalışmalarda dile getirilen OHAL'in kaldırılması, Kürtçe TV yayınının serbest bırakılması, Kürtçe isimler üzerindeki yasakların kaldırılması, yerleşim birimlerinin isimlerinin iade edilmesi gibi çok sayıda uygulamayı hayata geçirmiştir.

GAP'a verdiği önemi göstermek için GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi'nin merkezi Ankara'dan Şanlıurfa'ya taşınmıştır. Bunların temelinde tek parti iktidarının uzun süre yönetimde bulunması ve projelerini hayata geçirecek siyasi ve ekonomik istikrarı sağlamaları yer almaktadır. Türkiye'de hükümet ömrünün 1,3 yıl olduğunu düşündüğümüzde koalisyon hükümetlerinin projelerini hayata geçirecek sürede iktidarda kalmadığı görülmektedir. Koalisyon hükümetleri arasındaki fikir ayrımı ve siyasi istikrarın yakalanamaması ve ekonomik krizlerin yaşanması da Güneydoğu'ya yönelik yatırımların ertelenmesine neden olmuştur. Tüm bu gelişmelerin kaçınılmaz sonuçlarından birisi de terör olarak karşımıza çıkmıştır. Bölgenin yatırım açısından ihmal edilmesi, kişi başı milli gelir oranındaki düşüklük, işsizlik oranlarının yüksek olması gibi unsurlar terör örgütünün beslendiği kaynaklar olmuştur. GAP'a yapılan yatırımların etkisiyle bugün Türkiye'de yüzde 10 olan işsizlik oranı Diyarbakır ve Şanlıurfa'da yüzde 11 civarındadır. Bu sonuçlarda kalkınma ile terör arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. 2002-2013 dönemine bakıldığında Güneydoğu'da yer alan dokuz ile yönelik yatırım ödeneklerinde 10 kata varan oranlardaki artış dikkat çekmektedir.

2002 yılında Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Batman, Şırnak, Kilis şehirlerine yapılan yatırımların toplam tutarı 577 milyon Türk Lirası iken 2012 sonu itibariyle bu rakam 4 milyar 261 milyon TL'ye yükselmiştir. 2013 yılında ise bu rakam 5 milyar 202 milyon TL olarak öngörülmüştür. Yatırımlardaki artış, işsizlik oranlarındaki düşüşün ardından bölgedeki yoksulluk oranı da yüzde 20-22 bandına oturmuştur. Yoksulluk riskinin yüzde 60 olduğu düşünüldüğünde bölgede son on yıllık dönemde ekonomik açıdan gelişme olduğunu ortaya çıkmaktadır. Yatırımların ardından ortaya çıkan ekonomik ortamla birlikte bugün Türkiye'de refah seviyesi artmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) verilerine göre Türkiye genelinde kişi başı milli geliri bir doların altında olan fert oranı sıfırlanmıştır.

Ak Parti'nin 2002 yılından itibaren Türkiye'yi yönetmesi ve güçlü bir iktidar olması çözüm sürecinin de başlamasında etkili olmuştur. Güneydoğu Anadolu

koalisyon hükümetlerinin siyaset ve ekonomiye olumsuz etkisi nedeniyle yatırımlardan istenilen ölçüde pay alamamıştır. Terörün etkisi ile de birlikte bölgeye yönelik kamunun yanı sıra özel yatırımlarda ertelenmek zorunda kalmıştır. Çözüm süreci ile birlikte terör örgütünün sınır dışına çekilmesi yatırımları da beraberinde getirmiştir. Haziran 2012-Nisan 2013 dönemleri arasında yatırımlar ve istihdam bölgede 2,5 kat artış göstermiştir. Sivil toplum kuruluşları ve iş dünyası örgütleri bölgeye yönelik ziyaretlerini artırmışlardır. Tüm bu gelişmeler ışığında kalkınma-yatırım-terör üçlüsünün birbirinden ayrılmayacağını söylenebilmektedir. Çözüm süreci ile birlikte iş dünyasının bölge şehirlerine olan ziyaretlerini de artırması terör olaylarının azalması ile de doğru orantılıdır. Önümüzdeki dönemde terör örgütünün sadece siyasi zemine oturması, kalkınma ödeneklerindeki artışın devam ettirilmesi, teşvik uygulamalarının sürmesi ile birlikte Güneydoğu Anadolu'daki refahın hızlı bir şekilde artacağı sonucu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA:

- ABUZER, P.(2006), *Maliye Politikası Teori ve Uygulama, 2*, Baskı, Ankara: Naturel Yayınları
- AKBULUT, Y.(1989), TBMM Hükümet Programı
Konuşması,<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP47.htm> (Erişim Tarihi: 23.12.2012)
- AKIN,E.(1999), *Bölgesel Kalkınma Yönetimi Örnek Olayı GAP*, Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, GAP İdaresi
- AKPARTİ, (2010) <http://www.akparti.org.tr/site/icraat/347/kurt-sorununda-cozum-surecini-baslattik> (Erişim Tarihi: 08.12.2012)
- AK PARTİ, (2013) TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), http://www.akparti.org.tr/tbmm/haber.asp?haber_id=43167&kategori=1 (Erişim Tarihi: 05.05.2013)
- AKPINAR, M., (2013), Müzakere süreci'nde gelinen nokta, http://www.zaman.com.tr/yorum_muzakere-surecinde-gelinen-nokta_2083157.html (Erişim Tarihi:09.05.2013)
- AKTAŞ, F. (2006), *Türkiye'nin Terörle Mücadele Konsept Bağlamında Terörün İncelenmesi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi
- AKTİF HABER, (2012), <http://www.aktifhaber.com>, Erişim Tarihi (29 11 2012).
- AKYOL, T., (2013) <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/22962875.asp> (Erişim Tarihi: 13.05.2013)
- ALABAY Ş.,(2013), <http://www.yeniakit.com/tesvikler-ekonomiyi-saha-kaldirdi> (Erişim Tarihi: 22.05.2013)
- ALTAN, G. (2012), <http://www.aksam.com.tr/guncel/birbirimizi-affedelim/haber-157020> (Erişim Tarihi: 19.12.2012)

- ANADOLU AJANSI, (2012), <http://ekonomi.haber7.com>, (Erişim Tarihi: 23.11.2012)
- ANSİKLOPEDİK EKONOMİ SÖZLÜĞÜ, (1999), Dünya Yayınları
- ARSLAN, İ. ve AY, H. M. (2007), *Güneydoğu Anadolu Bölgesine Yönelik Uygulanan İktisadi Politikalar*, KMÜ İİBF Dergisi, Yıl:9 Sayı:13
- BAŞBAKANLIK,(2011),61. Hükümet Programı Erişim:<http://www.basbakanlik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 15.10.2012)
- BAYSAL, E. ve ŞAHİN S.(2011), Zaman Ekonomi Servisi, *10. Yılında 2001 Krizi*, İstanbul: Zaman Kitap
- BİGPARA, (2000), <http://www.bigpara.com/haber-detay/genel/talep-listeleri-hazir/355710/> (Erişim Tarihi: 29.10.2012)
- BİLİM, SANAYİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI, (2012), <http://www.sanayi.gov.tr/NewsDetails.aspx?newsID=6172&lng=tr> (Erişim Tarihi: 13.12.2012)
- BOL, F. (2006), <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/makaledetay.aspx?ID=284284> (Erişim Tarihi: 09.10.2012)
- ÇAKIR, R.,(2013), <http://rusencakir.com/Milli-Gorus-hareketi-Dun-bugun-yarin/2020> (Erişim Tarihi: 19.04.2013)
- ÇEVİK H. ve DEMİRCİ S. (2012), *Kamu Politikası*, Seçkin Yayınları, 2. Baskı s.127-132
- ÇİLLER, T.,(1983) ‘TBMM Hükümet Programı Konuşması’ Erişim: <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP50.htm> (Erişim Tarihi: 12.03.2013)
- DEĞER, M.(2010), *Kürt Sorunu mu?*, Cem Ofset
- DEMİREL, S.(1991), TBMM Hükümet Programı Konuşması,<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP49.htm> (Erişim Tarihi: 15.01.2013)
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı),(2012), Kalkınma Yatırımlarının İllere Göre Dağılımı, www.kalkinma.gov.tr (Erişim Tarihi:24.12.2012)

- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (2012), Kamu Yatırımlarının Güneydoğu'daki Dağılımı, www.kalkinma.gov.tr (Erişim Tarihi: 12.02.2013)
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1963), Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Ankara
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1968), İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Ankara
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1973), Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Ankara
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1979), Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı,
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1984), Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Yayın No: 1974, Ankara
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1989), Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Yayın No:2174, Ankara
- DPT, (Devlet Planlama Teşkilatı), (1995), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Ankara
- DPT, (Devlet Planlama Teşkilatı), (2000), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Ankara
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2000), Türkiye'de Yatırım Teşvik Sistemi, DPT Yayınları, Ankara
- DOĞAN, C.(2007), *Ekonomik ve Mali Politikaların Gelir Dağılımına Etkisi*, Hesap Uzmanları Vakfı Yayınları, Ankara
- DOĞAN N.(2012), *Rakamlarla Özelleştirme*, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Ankara
- DÜNYA BÜLTENİ, (2012), <http://www.dunyabulteni.net>, (Erişim Tarihi: 13 Ağustos 2012)

- ECEVİT, B. (1999), TBMM Hükümet Programı Konuşması, <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP57.htm> (Erişim Tarihi: 17.04.2013)
- EMSEN, S. (2003), *Ekonomik Krizler ve Türkiye Deneyim*, Beta Yayınları
- ERBAKAN, N. (1996), TBMM Hükümet Programı Konuşması, <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HB54.htm> (Erişim Tarihi: 23.12.2012)
- ERDOĞAN, M. (2007), <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=838> (Erişim Tarihi: 18.10.2012)
- ERDOĞAN, R., T. (2007), 60. Hükümet Programı, <http://www.memurlar.net/haber/86299> (Erişim Tarihi: 28.09.2012)
- ERGİL, D. (1980), *Türkiye 'de Terör ve Şiddet*, 1. Baskı, Ankara: Çağ Yayınları
- ERGİL D. (1995), *Doğu Sorunu Teşhisler ve Tespitler*, Stratejik Araştırmalar Dizisi: 1, TOBB
- ESER, E. (2011), *Türkiye 'de Uygulanan Yatırım teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler*, DPT, Uzmanlık Tezi
- GAP İDARESİ BAŞKANLIĞI, (2012), 'Bölgesel Kalkınma Güneydoğu Anadolu Projesi'ne Bakış'
- GAP İDARESİ BAŞKANLIĞI, (2012), 'Gap Eylem Planı Uygulamaları Son Durum Raporu'
- GERÇEK A. (1996), Aksiyon Dergisi, Koalisyonuz Olmuyor, <http://www.aksyon.com.tr/aksyon/haber> (Erişim Tarihi: 19.07.2012)
- GERÇEK GÜNDEM, (2013), <http://www.gercekgundem.com>, (Erişim Tarihi: 08.01.2013)
- GÖKALP, N. (2003), *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt 10, sayı 2
- GÖKÇE, K. ve Aytül, Ç. (2010), *Bölgesel Kalkınma 'nın Can Suyu: GAP' GAP İdaresi- Sosyoloji Derneği*

- GÜNDEM, M.(2001), *Zaman'a Konuşanlar*, 1.Baskı, Zaman Kitap
- GÜNEŞ, M.,2013, Dünya Gazetesi, <http://www.dunya.com/baris-sureci-yatirim-getirir-mi-151681yy.htm> (Erişim Tarihi: 25.04.2013)
- GÜRCANLI Z. ve ALP A.,2012, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi> (Erişim Tarihi: 23.02.2013)
- HACISALİHOĞLU, Y.(2005), “*Kürt Sorunu Kavramı ve Batı Emperyalizmi*, Jeopolitik Dergisi, Yıl: 4, Sayı:19
- KARAGÖL, E.T. (2013), ‘Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi Raporu’, SETA Yayınları, Ankara
- KAYMAK C., Cemalettin, A. ve KINDAP A. (2003), ‘*İller ve Bölgeler İtibarıyla Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki Gelişmeler (1987-2000)*’, Ankara: DPT Yayınları
- KILIÇ, A. (1999), *Titrek Pusula 2*. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları
- KOBİDEN, 2012, <http://www.kobiden.com>, (Erişim Tarihi: 22.12.2012)
- KUMCU,2007,<http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=669745> (Erişim Tarihi: 21.11.2012)
- MUHASEBAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, (1990), İller Bazında Gelir Dağılımının Karşılaştırılması,www.muhasabat.gov.tr (Erişim Tarihi: 21.09.2012)
- MUHASEBAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, (2002), Bütçe Gelir ve Giderlerinin Karşılaştırılması, www.muhasabat.gov.tr, (Erişim Tarihi: 28.10.2012)
- MUHASEBAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, (2012), İller Bazında Bütçe Gelir Gider Karşılaştırması, www.muhasabat.gov.tr (Erişim Tarihi: 25.01.2013)
- MÜSİAD,(2013),<http://www.musiad.org.tr/icerik.asp?kat=musiad&id=265> (Erişim Tarihi: 28.05.2013)
- MÜSİAD (2008), Araştırma Raporları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri, İstanbul

- NTV, (2013), <http://www.ntvmsnbc.com/id/25441621/>(Erişim Tarihi:09.03.2013)
- ÖNAL, H.,(2013), <http://www.yeniakit.com/doguya-yatirim-akini-2485h.htm> (Erişim Tarihi: 24.05.2013)
- ÖZAL, T. (1983), TBMM Hükümet Programı
Konuşması,<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP45.htm> (Erişim Tarihi: 21.11.2012)
- ÖZAL, T. (1987), TBMM Hükümet Programı
Konuşması,<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP46.htm> (Erişim Tarihi:26.12.2012)
- ÖZATAY, F.(2009), *Finansal Krizler ve Türkiye*, 1. Baskı, İstanbul: Doğan Yayıncılık
- ÖZGÜVEN, A.(2001), İktisadi Krizler, Yeni Türkiye Dergisi, Cilt 1, Sayı
- ÖZHAN T., ve Ete H. (2008), SETA ANALİZ, Kürt Meselesi Problemler ve Çözüm Önerileri, Ankara
- ÖZTÜRK, M. ve DOĞAN İ.,2011, <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-29299-176-devlet-kurt-meselesini-hicbir-zaman-dogru-okuyamadi.html> (Erişim Tarihi: 08.09.2012)
- PEKİN, O.(2010), *Bu para ile bu sorunlar çözülmez*,Kastaş Yayınevi
- RADİKAL, (2013), <http://www.radikal.com.tr>, (Erişim Tarihi: 21.04.2013)
- RESMİ GAZETE, DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (2006), Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara
- SALİH, Y. ve ACAR İ. (2013), Erişim: <http://www.sabah.com.tr/Ekonomi> (Erişim Tarihi: 22.05.2013)
- SARI M.(2012)*Türkiye Üzerine Notlar*, 1. Baskı, Ankara

- SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı), (2011), www.setav.org,
(Erişim Tarihi: 17.12.2012)
- SHOW HABER, (2012), <http://www.showhaber.com>, (Erişim Tarihi: 13.10. 2012)
- SODES (Sosyal Destek Programı), (2012), Ankara: Kalkınma Bakanlığı Yayınları
- ŞAHİN, M. ve UYSAL Ö. (2011), *Maliye Dergisi*, Sayı 160
- TAŞ, R.(2001), *Ekonomik Kalkınmada Devletin Değişen Rolü, Çin Kalkınma Deneyimi (1978-2000)*,Ankara
- TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (1999), Hükümet Programları,
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HB56.htm> (Erişim Tarihi: 09.09.2012)
- TRTHABER, (2011), Erişim: <http://www.trthaber.com/haber/ekonomi/terore-inat-yatirim> (19.10.2012)
- TÜRKİYE İHRACATÇILAR MECLİSİ, (2012), <http://www.tim.org.tr/tr/aktuel-etkinlikler-2023-turkiyesinin-yolu-inovasyondan-geciyor>. (Erişim Tarihi: 30.12.2012)
- TÜRKMEN İ.,(2010), *Cumhuriyet Hükümetleri Döneminde Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Yatırımları(1960-1995)*, Ankara
- TÜRKÖNE M. (2011), *Siyaset*, 1. Baskı, İstanbul: Etkileşim Yayınları
- TÜRKÖNE, M. (2011), http://www.zaman.com.tr/mumtazer-turkone/mhp-ve-kurt-sorunu-i-anti-kurtculuk_1076234.html (Erişim Tarihi: 04.03.2013)
- ULUSU, B. (1980), TBMM Hükümet Programı Konuşması, <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP44.htm> (Erişim Tarihi:12.02.2013)
- URAS, G. (2012), Güneydoğu'ya 10 milyar TL'lik yatırım, guras@milliyet.com.tr
(Erişim Tarihi: 08.02.2013)
- UZUNHASANOĞLU, Z. (2007), *Türkiye'de Uygulanan Ekonomik ve Mali Politikaların Gelir Dağılımına Etkisi*, Ankara: Hesap Uzmanları Vakfı Yayınları

- YAYMAN H.(2011), *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Ankara: SETA Yayınları
- YENİ TÜRKİYE DERGİSİ, (2013), Yılmaz: Başkanlık Sistemi ve Kalkınma, 51. Sayı
- YILMAZ, C.(2012), 2013 Mali Yılı Bütçeleri Sunuş Konuşması, Kalkınma Bakanlığı,
Ankara
- YILMAZ, L.(2013), '*Ekonomi Güvenliği Raporu*', Stratejik Düşünce Enstitüsü
- YILMAZ, M. (1997), TBMM Hükümet Programı
Konuşması,<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HB55.htm> (Erişim Tarihi:
15.12.2012)
- WİKİPEDİA, 2013, <http://tr.wikipedia.org>,(Erişim Tarihi 14 . 03. 2013)
- WİKİPEDİA, 2013, <http://tr.wikipedia.org>,(Erişim Tarihi:13.04. 2013)

MÜLAKAT:

Kalkınma Bakanı **Cevdet Yılmaz** ile 02 Mayıs 2013 tarihinde konuyla ilgili mülakat yapıldı. Kendisine konuyla ilgili bazı sorular yöneltildi. Bakan Yılmaz'ın konuyla ilgili sorulara verdiği cevaplar şöyle oldu:

Soru1:GAP Projesi'nin amacı nedir?

Cevap1: Güneydoğu Anadolu Projesiyle (GAP), bu bölgemizin potansiyelini değerlendirerek yöredeki vatandaşlarımızın refahını ve yaşam kalitesini yükseltmeyi, dolayısıyla ülkemizin ekonomik ve sosyal gelişimine katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.

Soru2:Proje kapsamında neler yapılacak?

Cevap2: Bu kapsamda 22 baraj ve 19 hidroelektrik santrali ile sulama şebekelerinin yapımını öngören projelerin tamamlanmasıyla 1,8 milyon hektar alan sulamaya açılacak, yılda 27 milyar kilovat-saat hidroelektrik enerjisi üretimi gerçekleştirilecektir. Son dönemde özellikle birkaç aydır Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Bunun nedeni GAP kapsamında başta sulama olmak üzere temel altyapı yatırımlarının, ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlayacak eylem ve projelerin büyük bölümünün tamamlanması amacıyla 2008 yılında uygulamaya konulan GAP Eylem Planı'dır.

Soru3: Yatırımlar için ne kadar kaynak ayrıldı?

Cevap3: Bugüne kadar kurumlara sadece Eylem Planı kapsamındaki yatırımları için 18 milyar TL tahsis edilmiştir. 2008-2011 döneminde 12 milyar TL harcama yapılmıştır. GAP Eylem Planı ile birlikte öncelikle GAP Bölgesi yatırımlarının merkezi bütçe içindeki payı yüzde 7'den yüzde 14'e yükselmiş, dolayısıyla 2007 yılında yüzde 62,2 olan GAP'ın genel nakdi gerçekleşmesi dört yılda yüzde 86'ya ulaşmıştır.

Soru4: Projenin Türkiye ekonomisine katkıları neler olmuştur?

Cevap 4:Bölgeye yönelik yatırımların etkisiyle ortaya çıkan ekonomik canlanma sonucunda GAP Bölgesi'nden yapılan ihracat düzeyinde de önemli oranda artış olmuştur. 2002 yılında 689 milyon Dolar olan ihracat, 2009, 2010 ve 2011 yıllarında sırasıyla 4,4; 5,2 ve 6,9 milyar dolara ulaşmıştır. GAP Bölgesinden yapılan ihracatın Türkiye toplam ihracatı içindeki payı da aynı dönemde yüzde 2'den yüzde 5,1'e çıkmıştır. Bölge'deki yatırımların artması ekonomik göstergelerde de olumlu değişikliklere neden olmuştur. TÜİK verilerine göre; 2009 yılında GAP Bölgesi'nde yüzde 17,4 olan işsizlik oranı, 2011 yılında yüzde 11,7'ye düşmüştür. Şanlıurfa ve Diyarbakır illeri için 2009 yılında yüzde 18,8 olan işsizlik oranı ise 2011 yılında yüzde 8,3 olarak gerçekleşmiştir. GAP bölgesinde eğitim, sağlık, istihdam, sosyal koruma gibi toplumsal gelişmenin temelini oluşturan alanlarda gerçekleştirilen yatırımlar ile sosyal göstergelerde hızlı ve olumlu gelişmeler yaşanmaktadır. Bölgede yeni kurulan üniversitelere destek verilmiş; Plan döneminde Bölge üniversitelerine 1 milyar TL'nin üzerinde kaynak tahsis edilmiştir.

Soru5: Terör olaylarının bitmesinin bölgeye katkısı neler olacaktır?

Cevap5:Bölgesel politikalar ile dengesizlikleri gidermeye çalışılmaktadır. Herkesi kapsayan bir kalkınma anlayışı ile bu gerçekleştirilebilir. Güneydoğu'da bunun karşılığı da görülmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde üretilen gıda ve sanayi ürünlerinin satışı ve ihracat potansiyelini artıracak adımlarda atılmaktadır. Önümüzdeki dönemde GAP'ta büyük bir tarımsal üretim olacaktır. Yatırım ve üretimin artırılması için bölgenin terör imajının da silinmesi gerekmektedir. Doğu'ya büyük ölçekli şirketlerin yatırım yapması gerekmektedir. Özel sektör odaklı kalkınma hedeflerimiz var. Uluslararası şirketler ve Batı'dan bölgeye yatırım gelmesi gerekiyor. Terör sorunun çözüme kavuşması Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomisine ciddi katkılar sağlayacaktır. Bölgede meydana gelen bir terör olayı uluslar arası şirketlerin yatırım kararı vermesinde olumsuz etkisi oluşturmaktadır. Son başlayan çözüm süreci bu kapsamda önemli bir ivmedir. Terör olaylarının ortadan kalkması ve yatırım

teşviklerinin etkisiyle birlikte Güneydoğu'da ciddi bir hareketlilik vardır. Bu hareketlilik önümüzdeki dönemde hem ihracat, hem istihdam hem de kalkınma olarak kendisini gösterecektir.

Tablo 1: 1980-2012 YILLARI KAMU YATIRIM TAHSISLERININ ILLERE GÖRE DAĞILIMI

İLLER	Cari Fiyatlarla, Yüde																		
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
ADYAMAN	0,19	0,19	0,21	0,24	0,19	0,33	0,21	0,14	0,20	0,41	0,43	0,52	0,56	0,72	0,98	1,56	1,55	1,28	
DYARBAKIR	2,70	0,39	2,79	3,43	2,97	2,97	2,72	1,72	2,98	2,98	1,57	1,94	1,90	1,37	1,77	1,94	2,04	2,10	2,75
GAZİANTEP	0,54	0,42	0,36	0,49	0,64	0,64	0,46	0,68	0,63	0,63	0,98	0,78	1,00	0,71	1,36	0,87	1,36	1,96	1,71
MARIN	0,72	0,34	0,62	0,57	1,05	0,76	1,31	0,80	1,31	0,80	0,80	0,54	0,48	0,30	0,25	0,18	0,25	0,18	0,26
SİRT	1,38	1,59	1,74	1,70	1,17	0,87	0,87	1,34	0,80	0,87	1,34	0,80	0,62	0,20	0,12	0,07	0,12	0,11	0,09
ŞANLIURFA	0,91	1,58	1,44	1,81	3,37	3,76	2,94	6,13	6,55	8,92	8,50	8,50	8,50	3,32	3,76	5,08	2,02	1,81	1,86
BATMAN													0,27	0,64	0,36	0,17	0,26	0,22	0,15
ŞIRNAK													0,27	0,15	0,11	0,10	0,28	0,21	0,17
KİLİS																			0,04
GAP TOPLAMI	6,57	5,04	7,23	8,40	9,57	8,80	7,95	11,66	11,51	13,22	13,30	6,90	8,03	8,58	6,61	5,88	7,22		
Toplam Türkiye	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
(Muhtefliler Harici)	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Toplam Türkiye	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
(Muhtefliler Dahil)	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
İLİLER	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012			
ADYAMAN	0,21	0,24	0,19	0,33	0,21	0,14	0,20	0,41	0,43	0,52	0,56	0,72	0,98	1,56	1,55	1,28			
DYARBAKIR	1,95	2,92	2,47	2,56	1,64	1,62	2,19	1,37	1,45	1,05	0,89	1,07	2,40	2,53	3,98	3,49			
GAZİANTEP	1,64	1,95	1,87	3,34	0,73	2,08	1,13	0,88	0,97	0,96	0,87	0,94	1,20	1,42	1,41	1,88			
MARIN	0,25	0,34	0,15	0,21	0,13	0,13	0,19	0,26	2,29	2,13	1,94	1,61	2,04	1,79	2,75	3,16			
SİRT	0,09	0,04	0,04	0,06	0,06	0,16	0,07	0,07	0,33	0,33	0,30	0,49	0,74	0,49	0,37	0,35			
ŞANLIURFA	3,14	2,38	1,56	1,98	1,56	1,58	3,79	3,65	2,66	1,37	1,13	0,95	3,51	3,19	3,49	2,84			
BATMAN	0,15	0,10	0,09	0,14	0,14	0,09	0,43	0,49	0,63	0,61	0,85	0,74	0,97	1,40	1,35	1,06			
ŞIRNAK	0,20	0,16	0,15	0,20	0,16	0,12	0,14	0,22	0,42	0,34	0,36	0,44	0,66	0,50	0,66	0,63			
KİLİS	0,04	0,03	0,05	0,09	0,09	0,15	0,20	0,27	0,20	0,24	0,11	0,29	0,32	0,49	0,49	0,25			
GAP TOPLAMI	7,66	8,16	6,57	8,91	4,73	6,06	8,34	7,62	9,39	7,56	7,00	7,14	12,80	13,38	16,04	14,63			
Toplam Türkiye	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00			
Toplam Türkiye	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00			
(Muhtefliler Dahil)	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00			

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı

Tablo 2: GAP İLE TÜRKİYE’NİN GENELİ ARASINDA YATIRIM KARŞILAŞTIRMASI (BİN TL)

	<i>Türkiye</i>		<i>GAP</i>		
	Cari Fiyatlarla	2013 Yılı Fiyatlarıyla	Cari Fiyatlarla	2013 Yılı Fiyatlarıyla	GAP'ın Türkiye İçindeki Payı (%)
1990	25 084	29 898 383	2 038	2 429 154	8,1
1991	39 800	28 052 079	3 398	2 394 999	8,5
1992	66 133	29 011 550	4 856	2 130 254	7,3
1993	103 154	27 714 642	7 823	2 101 825	7,6
1994	182 703	21 646 223	13 755	1 629 660	7,5
1995	226 652	15 640 266	16 321	1 126 241	7,2
1996	515 657	19 794 221	35 618	1 367 247	6,9
1997	1 008 100	21 417 346	77 536	1 647 272	7,7
1998	2 535 000	31 076 057	169 715	2 080 502	6,7
1999	3 560 000	28 882 609	208 891	1 694 752	5,9
2000	5 905 000	33 371 326	422 618	2 388 370	7,2
2001	6 887 000	23 206 791	338 887	1 141 931	4,9
2002	9 835 000	24 359 645	577 842	1 431 218	5,9
2003	12 464 000	26 384 478	724 689	1 534 061	5,8
2004	11 977 543	22 369 952	818 253	1 528 217	6,8
2005	16 174 256	29 369 767	1 131 637	2 054 865	7,0
2006	17 521 667	27 813 685	1 262 913	2 004 733	7,2
2007	17 076 806	26 438 087	1 220 505	1 889 570	7,1
2008	17 123 197	23 395 991	2 063 346	2 819 218	12,1
2009	21 534 153	29 486 086	3 092 933	4 235 063	14,4
2010	27 795 290	37 580 493	3 960 763	5 355 131	14,2
2011	31 286 345	36 335 114	4 334 174	5 033 592	13,9
2012	38 168 774	40 191 719	4 261 396	4 487 250	11,2
2013	45 649 121	45 649 121	4 659 987	4 659 987	10,2

Kaynak: GAP İdaresi

Tablo 3: İLLER BAZINDA KON.BÜTÇE GELİR VE GİDERLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI OCAK-ARALIK 1990 (Milyar TL)

	Gelir	Top.Gel.İç.	Gideri	Top.Gid.İç.	%
	[1]	Payı (%)	[2]	Payı (%)	[1/2]
Merkez	8.355	14,77	25.785	37,72	32,40
Adana	1.105	1,95	1.526	2,23	72,41
Adıyaman	60	0,11	225	0,33	26,67
Afyon	161	0,28	289	0,42	55,71
Ağrı	40	0,07	196	0,29	20,41
Amasya	87	0,15	244	0,36	35,66
Ankara	8.578	15,16	7.675	11,23	111,77
Antalya	592	1,05	817	1,20	72,46
Artvin	56	0,10	154	0,23	36,36
Aydın	348	0,62	505	0,74	68,91
Balıkesir	496	0,88	676	0,99	73,37
Bilecik	82	0,14	105	0,15	78,10
Bingöl	23	0,04	168	0,25	13,69
Bitlis	33	0,06	180	0,26	18,33
Bolu	223	0,39	272	0,40	81,99
Burdur	75	0,13	157	0,23	47,77
Bursa	1.588	2,81	1.117	1,63	142,17
Çanakkale	165	0,29	312	0,46	52,88
Çankırı	46	0,08	134	0,20	34,33
Çorum	109	0,19	223	0,33	48,88
Denizli	310	0,55	337	0,49	91,99
Diyarbakır	201	0,36	1.172	1,71	17,15
Edirne	297	0,52	393	0,57	75,57
Elazığ	160	0,28	679	0,99	23,56

Erzincan	63	0,11	218	0,32	28,90
Erzurum	190	0,34	981	1,44	19,37
Eskişehir	447	0,79	804	1,18	55,60
Gaziantep	303	0,54	406	0,59	74,63
Giresun	156	0,28	239	0,35	65,27
Gümüşhane	21	0,04	103	0,15	20,39
Hakkari	16	0,03	220	0,32	7,27
Hatay	543	0,96	461	0,67	117,79
Isparta	140	0,25	355	0,52	39,44
İçel	996	1,76	599	0,88	166,28
İstanbul	17.792	31,45	5.341	7,81	333,12
İzmir	3.426	6,06	2.501	3,66	136,99
Kars	75	0,13	346	0,51	21,68
Kastamonu	129	0,23	409	0,60	31,54
Kayseri	395	0,70	836	1,22	47,25
Kırklareli	180	0,32	218	0,32	82,57
Kırşehir	64	0,11	130	0,19	49,23
Kocaeli	3.034	5,36	780	1,14	388,97
Konya	619	1,09	997	1,46	62,09
Kütahya	262	0,46	231	0,34	113,42
Malatya	188	0,33	537	0,79	35,01
Manisa	407	0,72	437	0,64	93,14
K.Maraş	167	0,30	329	0,48	50,76
Mardin	117	0,21	341	0,50	34,31
Muğla	291	0,51	283	0,41	102,83
Muş	30	0,05	183	0,27	16,39
Nevşehir	76	0,13	136	0,20	55,88
Niğde	67	0,12	142	0,21	47,18
Ordu	139	0,25	275	0,40	50,55
Rize	156	0,28	164	0,24	95,12

Sakarya	231	0,41	352	0,51	65,63
Samsun	426	0,75	873	1,28	48,80
Siirt	34	0,06	231	0,34	14,72
Sinop	59	0,10	142	0,21	41,55
Sivas	198	0,35	617	0,90	32,09
Tekirdağ	284	0,50	310	0,45	91,61
Tokat	106	0,19	262	0,38	40,46
Trabzon	252	0,45	701	1,03	35,95
Tunceli	20	0,04	150	0,22	13,33
Urfa	121	0,21	397	0,58	30,48
Uşak	86	0,15	142	0,21	60,56
Van	93	0,16	614	0,90	15,15
Yozgat	84	0,15	204	0,30	41,18
Zonguldak	601	1,06	394	0,58	152,54
Aksaray	51	0,09	92	0,13	55,43

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü

Tablo 4: 2002 YILI OCAK AYI İLLER BAZINDA KONSOLİDE BÜTÇE GELİR ve GİDERLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI (KÜMÜLATİF) (Milyar TL)

İLLER	[1]	[2]	Payı (%)	[3]	Payı (%)	[2/3]	2/1]
Adana	217.265	50.401	0,99	52.628	0,5	95,77	3,2
Adıyaman	15.098	5.169	0,1	12.354	0,12	41,84	4,24
Afyon	34.068	8.844	0,17	17.193	0,16	51,44	5,96
Ağrı	6.327	2.119	0,04	10.380	0,1	20,41	3,49
Amasya	11.627	5.021	0,1	14.071	0,13	35,68	3,18
Ankara	1.422.866	805.973	15,85	221.385	2,12	364,06	6,64
Antalya	179.373	47.985	0,94	41.945	0,4	114,4	6,75
Artvin	13.132	3.865	0,08	7.557	0,07	51,14	9,43
Aydın	61.823	16.911	0,33	25.612	0,25	66,03	7,35
Balıkesir	84.010	25.311	0,5	35.500	0,34	71,3	0,13
Bilecik	23.560	3.210	0,06	5.635	0,05	56,97	3,62
Bingöl	3.834	1.213	0,02	8.518	0,08	14,24	1,64
Bitlis	5.258	1.644	0,03	9.382	0,09	17,52	1,27
Bolu	66.056	6.105	0,12	10.442	0,1	58,47	,24
Burdur	9.995	4.228	0,08	7.972	0,08	53,04	2,3
Bursa	392.237	93.440	1,84	60.865	0,58	153,52	3,82
Çanakkale	33.848	8.989	0,18	17.471	0,17	51,45	6,56
Çankırı	4.925	2.175	0,04	7.272	0,07	29,91	4,16
Çorum	19.820	5.961	0,12	14.067	0,13	42,38	0,08
Denizli	88.714	26.779	0,53	30.544	0,29	87,67	0,19
Diyarbakır	39.039	9.180	0,18	42.752	0,41	21,47	3,51
Edirne	28.233	10.315	0,2	18.370	0,18	56,15	6,54
Elazığ	27.663	8.912	0,18	25.173	0,24	35,4	2,22
Erzincan	9.228	2.949	0,06	9.918	0,1	29,73	1,96
Erzurum	31.305	11.694	0,23	33.383	0,32	35,03	7,36
Eskişehir	70.391	27.344	0,54	32.757	0,31	83,48	

							8,85
Gaziantep	102.371	20.720	0,41	26.363	0,25	78,6	0,24
Giresun	15.990	5.236	0,1	12.445	0,12	42,07	2,75
Gümüşhane	2.819	1.100	0,02	4.376	0,04	25,14	9,02
Hakkari	2.826	958	0,02	10.642	0,1	9	3,9
Hatay	144.173	74.883	1,47	26.162	0,25	286,23	1,94
Isparta	20.916	9.156	0,18	16.350	0,16	56	3,78
Mersin	160.566	52.981	1,04	39.870	0,38	132,88	3
İstanbul	5.554.520	1.663.193	32,7	299.213	2,87	555,86	9,94
İzmir	750.291	266.392	5,24	126.322	1,21	210,88	5,51
Kars	7.180	2.041	0,04	10.712	0,1	19,05	8,43
Kastamonu	17.218	7.160	0,14	14.762	0,14	48,5	1,58
Kayseri	74.431	26.857	0,53	34.761	0,33	77,26	6,08
Kırklareli	45.810	7.352	0,14	9.643	0,09	76,24	6,05
Kırşehir	8.726	2.783	0,05	6.923	0,07	40,2	1,89
Kocaeli	906.782	609.500	11,98	37.456	0,36	1627,24	7,22
Konya	129.958	32.716	0,64	49.086	0,47	66,65	5,17
Kütahya	31.537	10.082	0,2	13.982	0,13	72,11	1,97
Malatya	29.377	9.274	0,18	26.710	0,26	34,72	1,57
Manisa	79.685	24.303	0,48	27.788	0,27	87,46	0,5
K.Maraş	39.418	12.108	0,24	22.270	0,21	54,37	0,72
Mardin	21.983	3.875	0,08	15.382	0,15	25,19	7,63
Muğla	78.537	17.496	0,34	24.184	0,23	72,35	2,28
Muş	5.450	1.731	0,03	9.010	0,09	19,21	1,76
Nevşehir	12.891	3.494	0,07	6.883	0,07	50,76	7,1
Niğde	13.052	4.747	0,09	8.972	0,09	52,91	6,37
Ordu	25.831	8.666	0,17	15.327	0,15	56,54	3,55
Rize	17.625	7.764	0,15	7.671	0,07	101,21	4,05
Sakarya	186.284	13.524	0,27	17.615	0,17	76,78	,26

Samsun	60.809	22.609	0,44	38.412	0,37	58,86	7,18
Siirt	3.392	1.386	0,03	9.827	0,09	14,1	0,86
Sinop	7.073	2.940	0,06	7.242	0,07	40,6	1,57
Sivas	41.350	7.839	0,15	22.275	0,21	35,19	8,96
Tekirdağ	171.360	112.738	2,22	16.947	0,16	665,24	5,79
Tokat	15.243	6.701	0,13	16.665	0,16	40,21	3,96
Trabzon	44.213	13.754	0,27	29.974	0,29	45,89	1,11
Tunceli	2.216	1.423	0,03	7.686	0,07	18,51	4,21
Urfa	37.290	10.361	0,2	21.472	0,21	48,25	7,78
Uşak	13.661	5.265	0,1	8.061	0,08	65,31	8,54
Van	17.260	6.076	0,12	24.011	0,23	25,31	5,2
Yozgat	19.385	4.396	0,09	12.245	0,12	35,9	2,68
Zonguldak	95.198	31.061	0,61	15.566	0,15	199,54	2,63
Aksaray	10.858	3.775	0,07	7.600	0,07	49,67	4,77

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü

Tablo 5: 2012 YILI ARALIK AYI İLLER BAZINDA MERKEZİ YÖNETİM BÜTÇE GELİR ve GİDERLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI

	Tahakku	Tahsilat	Top. Tah.İç. Payı (%)	Giderler	Top.Gid.İç. Payı (%)	%	%
	[1]	[2]	(%)	[3]	Payı (%)	[2/3]	[2/1]
Merkez	26.535.474	26.201.379	7,90	200.938.540	55,74	13,04	98,74
Adana	4.904.884	2.371.452	0,71	3.583.872	0,99	66,17	48,35
Adıyaman	517.538	276.357	0,08	983.393	0,27	28,10	53,40
Afyon	856.149	537.827	0,16	1.150.245	0,32	46,76	62,82
Ağrı	274.916	172.224	0,05	930.855	0,26	18,50	62,65
Amasya	359.078	253.304	0,08	837.859	0,23	30,23	70,54
Ankara	54.853.214	39.185.794	11,81	30.941.017	8,58	126,65	71,44
Antalya	7.716.760	4.519.835	1,36	3.500.188	0,97	129,13	58,57
Artvin	304.510	216.480	0,07	731.808	0,20	29,58	71,09
Aydın	1.788.305	989.077	0,30	1.661.423	0,46	59,53	55,31
Bahçeşehir	2.186.358	1.526.886	0,46	2.342.172	0,65	65,19	69,84
Bilecik	334.094	188.550	0,06	406.410	0,11	46,39	56,44
Bingöl	154.008	105.428	0,03	743.953	0,21	14,17	68,46
Bitlis	196.267	135.164	0,04	798.947	0,22	16,92	68,87
Bolu	573.690	348.126	0,10	738.463	0,20	47,14	60,68
Burdur	358.621	240.175	0,07	552.519	0,15	43,47	66,97
Bursa	9.556.367	6.523.976	1,97	4.227.024	1,17	154,34	68,27
Çanakkale	1.020.863	752.393	0,23	1.033.344	0,29	72,81	73,70
Çankırı	169.990	124.078	0,04	451.340	0,13	27,49	72,99
Çorum	557.540	385.016	0,12	918.365	0,25	41,92	69,06
Denizli	1.820.922	1.055.479	0,32	1.519.724	0,42	69,45	57,96
Diyarbakır	1.609.931	967.775	0,29	3.790.163	1,05	25,53	60,11
Edirne	918.319	718.614	0,22	1.030.488	0,29	69,74	78,25
Elazığ	773.192	534.889	0,16	1.924.064	0,53	27,80	69,18

Erzincan	262.074	190.772	0,06	666.050	0,18	28,64	72,79
Erzurum	1.056.863	717.326	0,22	2.614.626	0,73	27,44	67,87
Eskişehir	2.326.149	1.622.236	0,49	2.191.979	0,61	74,01	69,74
Gaziantep	2.604.924	1.284.672	0,39	2.120.378	0,59	60,59	49,32
Giresun	426.649	305.166	0,09	842.945	0,23	36,20	71,53
Gümüşhane	97.594	77.296	0,02	352.449	0,10	21,93	79,20
Hakkari	134.701	25.130	0,01	1.110.426	0,31	2,26	18,66
Hatay	4.358.500	3.314.757	1,00	2.055.684	0,57	161,25	76,05
Isparta	649.972	451.500	0,14	1.325.295	0,37	34,07	69,46
Mersin	8.278.638	5.968.168	1,80	2.976.620	0,83	200,50	72,09
İstanbul	207.653.404	131.764.656	39,72	16.171.180	4,49	814,81	63,45
İzmir	42.597.252	33.866.338	10,21	7.807.089	2,17	433,79	79,50
Kars	231.842	162.024	0,05	875.233	0,24	18,51	69,89
Kastamonu	600.041	468.500	0,14	1.279.514	0,35	36,62	78,08
Kayseri	2.641.663	1.798.883	0,54	2.786.996	0,77	64,55	68,10
Kırklareli	730.029	394.305	0,12	598.579	0,17	65,87	54,01
Kırşehir	320.020	172.598	0,05	514.597	0,14	33,54	53,93
Kocaeli	40.732.590	36.698.791	11,06	3.047.385	0,85	1204,27	90,10
Konya	3.602.968	2.325.321	0,70	4.005.337	1,11	58,06	64,54
Kütahya	1.011.485	671.024	0,20	972.559	0,27	69,00	66,34
Malatya	918.875	615.073	0,19	1.674.813	0,46	36,72	66,94
Manisa	2.506.089	1.688.213	0,51	1.764.828	0,49	95,66	67,36
K.Maraş	1.074.065	754.909	0,23	1.697.034	0,47	44,48	70,29
Mardin	469.277	235.439	0,07	1.496.501	0,42	15,73	50,17
Muğla	2.501.407	1.626.744	0,49	1.526.955	0,42	106,54	65,03
Muş	182.833	136.159	0,04	740.716	0,21	18,38	74,47
Nevşehir	384.907	222.960	0,07	548.434	0,15	40,65	57,93

Niğde	396.957	205.580	0,06	623.518	0,17	32,97	51,79
Ordu	786.688	533.162	0,16	1.097.040	0,30	48,60	67,77
Rize	595.297	489.387	0,15	700.153	0,19	69,90	82,21
Sakarya	1.747.990	919.033	0,28	1.434.345	0,40	64,07	52,58
Samsun	2.565.442	1.804.771	0,54	3.024.864	0,84	59,66	70,35
Siirt	200.244	148.453	0,04	854.399	0,24	17,38	74,14
Sinop	212.245	146.982	0,04	458.815	0,13	32,04	69,25
Sivas	850.035	496.657	0,15	1.660.934	0,46	29,90	58,43
Tekirdağ	3.810.780	2.942.997	0,89	1.169.173	0,32	251,72	77,23
Tokat	583.554	353.729	0,11	1.112.475	0,31	31,80	60,62
Trabzon	1.574.899	1.110.440	0,33	2.620.708	0,73	42,37	70,51
Tunceli	74.380	62.360	0,02	598.099	0,17	10,43	83,84
Urfa	1.360.496	807.513	0,24	2.239.682	0,62	36,05	59,35
Uşak	466.632	277.411	0,08	546.925	0,15	50,72	59,45
Van	793.763	415.139	0,13	3.153.860	0,87	13,16	52,30
Yozgat	430.314	255.076	0,08	840.277	0,23	30,36	59,28
Zonguldak	2.080.946	1.425.130	0,43	971.784	0,27	146,65	68,48
Aksaray	712.292	474.751	0,14	570.411	0,16	83,23	66,65
Bayburt	51.827	40.126	0,01	228.119	0,06	17,59	77,42
Karaman	197.792	119.581	0,04	470.556	0,13	25,41	60,46
Kırıkkale	932.437	733.176	0,22	701.356	0,19	104,54	78,63
Batman	460.712	262.729	0,08	960.378	0,27	27,36	57,03
Şırnak	332.186	170.188	0,05	1.439.527	0,40	11,82	51,23
Bartın	228.911	142.250	0,04	362.756	0,10	39,21	62,14
Ardahan	65.768	47.203	0,01	299.226	0,08	15,78	71,77
İğdir	190.964	84.366	0,03	421.024	0,12	20,04	44,18
Yalova	550.308	320.184	0,10	363.076	0,10	88,19	58,18
Karabük	427.385	291.327	0,09	496.856	0,14	58,63	68,17
Kilis	109.634	60.004	0,02	279.021	0,08	21,51	54,73

Osmaniye	543.217	338.828	0,10	754.355	0,21	44,92	62,37
Düzce	669.963	332.579	0,10	537.210	0,15	61,91	49,64
Toplam	470.699.859	331.700.350	0 100,0	360.491.300	100,00	92,01	70,47

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü

Tablo 6: KİŞİ BAŞI (GSYİH) DEĞERLERİ (Dolar)

İller	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Adıyaman	1.743	1.577	1.042	1.222	1.223	1.245	1.198	1.108	-	918
Diyarbakir	1.963	2.033	1.485	1.696	1.744	1.734	1.875	1.659	1.691	1.313
Gaziantep	1.924	2.118	1.649	2.085	2.128	2.283	2.280	2.037	2.102	1.593
Mardin	1.249	1.394	1.023	1.229	1.338	1.346	1.523	1.124	1.151	983
Siirt	1.594	1.541	1.176	1.326	1.342	1.346	1.401	1.298	1.399	1.111
Şanlıurfa	1.143	1.465	1.172	1.238	1.361	1.374	1.455	1.235	1.301	1.008
Batman	1.737	1.528	965	1.157	1.297	1.634	1.698	1.505	1.558	1.216
Şırnak	691	818	800	877	972	1.092	1.121	902	830	638
Kilis	-	-	-	-	2.583	2.339	2.454	2.110	2.317	1.817
TÜRKİYE	2.682	2.981	2.173	2.727	2.888	3.021	3.176	2.847	2.941	2.146

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı

Tablo 7: KİŞİ BAŞI GAYRİSAFİ KATMA DEĞER (DOLAR)

Bölge Kodu	Bölge Adı	2004	2005	2006	2007	2008
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	2.678	3.342	3.530	4.157	4.597
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	2.377	2.772	2.896	3.417	3.724
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	1.853	2.484	2.865	3.405	3.812

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı

Tablo 8: KİŞİ BAŞINA İHRACAT (DOLAR)

Bölge Kodu	Bölge Adı	2007	2008	2009	2010	2011
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	1101	1432	1281	1496	1963
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	57	78	78	106	97
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	326	423	596	619	863

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı

Tablo 9: KİŞİ BAŞINA İTHALAT (\$)

Bölge Kodu	Bölge Adı	2007	2008	2009	2010	2011
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	1042	1235	925	477	964
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	77	84	70	90	07
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	96	61	49	84	05

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı

Tablo 10: İSTİHDAM ORANI

İSTİHDAM ORANI			
İller	2008	2009	2010
Adıyaman	35,1	1,2	6,6
Diyarbakır	22,7	6	7,5
Gaziantep	36,5	5,3	9,3
Mardin	25,7	8,2	3,2
Siirt	22,3	5,9	9,1
Şanlıurfa	31,5	0	1,1
Batman	26,9	8,1	2,3
Şırnak	23,2	5,5	4,4
Kilis	37,9	7,7	4,2

Kaynak: GAP İdaresi Başkanlığı